

marife

dini araştırmalar dergisi

Turkish Journal of Religious Studies

cilt / volume: 19 • sayı / issue: 2 • kış / winter 2019

ARAŞTIRMA
Research

İlahiyat Fakültesi Öğrencilerinin Dinde Yenilikçiliğe Bakış Açıları ve Eleştirel Düşünme Eğilimi İlişkisi (NEÜ İlahiyat Fakültesi Örneği)

Sümeýra Bilecik

Dr. Öğr. Üyesi, Selçuk Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi

Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü Din Bilimleri Anabilim Dalı

sumeyrabilecik@gmail.com | <https://orcid.org/0000-0001-8351-6923>

Geliş Tarihi / Received: 16.10.2019 • Yayına Kabul Tarihi / Accepted: 12.12.2019

Öz

Günümüzde; teknolojik imkanlar ve bilgiye erişim gibi pek çok alanda gerçekleşen hızlı değişimle birlikte ortaya çıkan güncel ihtiyaç ve problemler karşısında dini bir çözüm arayışı farklı yorum biçimlerinin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Bu ihtiyaç ve problemler karşısında geleneğe katı bir bağlılıkla kendini gösteren yorum biçimleri olduğu gibi dini hükümlerin yenilenerek çağın arayışlarına çözüm bulunması gerektiği düşüncesini benimsemiş radikal yorumlara da rastlanmaktadır. Bu araştırma ile yüksek din öğretimi görmekte olan öğrencilerin, dinde yenilikçilik algısının hangi düzeyde olduğu, dinde yenilikçilik algısına etki eden faktörlerin neler olduğu ve eleştirel düşünme eğilimi ile dine geleneksel-yenilikçi yaklaşım arasında bir ilişki olup olmadığının tespit edilmesi amaçlanmıştır. İlahiyat fakültesi öğrencilerinin aldıkları dini formasyonun yanı sıra geleceğin din görevlileri olmaları onların bu bakış açılarının tespit edilmesi hususunu önemli kılmaktadır. Nicel yöntemle yapılan bu çalışmada Horozcu (2019) tarafından geliştirilen 'Dinde Yenilikçilik Ölçeği' ve Demircioğlu ve Kilmen (2014) tarafından Türkçe'ye uyarlanmış olan 'Eleştirel Düşünme Eğilimi' ölçeği kullanılmıştır. Necmettin Erbakan Üniversitesi Ahmet Keleşoğlu İlahiyat Fakültesi evreninden seçilen 364 kişilik örneklem grubuna ölçekler uygulanmış ve veriler analiz edilerek yorumlanmıştır. Elde edilen bulguların yorumlanması neticesinde örnekleme katılan öğrencilerin katı gelenekçi ya da radikal düzeyde yenilikçi bir yaklaşımda olmadıkları sonucuna ulaşılmıştır. Araştırma için belirlenen bağımsız değişkenlerden bazıları ile dinde yenilikçilik algısı arasında anlamlı bir farklılık bulunurken eleştirel düşünme eğilimi ile dini geleneğe yenilikçi bakış açısı arasında anlamlı bir ilişki tespit edilmemiştir. Araştırma sonucunda ulaşılan bulgu ve yorumların neticesinde çeşitli öneriler sunulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Din Eğitimi, Yüksek Din Öğretimi, Dinde Yenilikçilik Algısı, Gelenekçilik, Eleştirel Düşünme.

The Relation Between the Perspectives of the Students of Faculty of Theology on Religious Innovation and Tendency to Think Critically (The Case of NEU Faculty of Theology)

Today, with the rapid change in many areas like technological opportunities and access to information, the search for religious solutions to the problems arose with these changes has led to different interpretations. In the face of these problems, there have been several forms of interpretation that showed themselves with a strict commitment to the tradition as well as some radical interpretations adopting the idea that religious commands should be renewed to find solutions to the paradoxes in the present age. With this study, the purpose was to determine the perception of the students studying at higher education institutions on religious

studies about innovation in religion, the factors affecting the perception of innovation in religion, and to identify whether there is a relation between the tendency to think critically and the traditional-innovative approach to religion. The religious formation received by the students of the Faculty of Theology and the fact that they are going to be the religious officials in the future, make it important to detect their perspectives. In this study, which was designed in quantitative fashion, the "Innovation in Religion Scale" that was developed by Horozcu (2019), and the "Critical Thinking Tendency" Scale that was adapted to Turkish by Demircioğlu and Kilmen (2014) were used. The scales were applied to the sample group of 364 students who were selected from the universe of Necmettin Erbakan University, Ahmet Keleşoğlu Theological Faculty; and the data were analyzed and interpreted. As a result of the interpretation of the findings, it was concluded that the students who participated in the sampling did not have a strict-traditional or radically-innovative approach. Although a significant difference was detected between some of the independent variables that were identified for the study and the perception of innovation in religion, no significant relation was detected between the tendency to think critically and the innovative perspective on religious tradition. As a result of the findings and interpretations that were obtained in the present study, various suggestions were presented. Keywords: Religious Education, Higher Religious Teaching, Perception of Innovation in Religion, Traditionalism, Critical Thinking.

Atf / Cite as

Bilecik, Sümeýra. "İlahiyat Fakóltesi Öğrencilerinin Dinde Yenilikçiliđe Bakış Açları ve Eleştirel Düşünme Eğilimi İlişkisi (NEÜ İlahiyat Fakóltesi Örneđi)". *Marife* 19/2 (2019): 293-322. <https://doi.org/10.33420/marife.633837>.

Summary

In our present-day, transformations in many areas like the rapid change, technological opportunities and access to information manifest themselves in many areas like language, culture, values, etc. Religion is also one of these areas. The effects of these transformations are seen in the way religions are perceived, interpreted and lived although not in the sacred texts and sources of religions. Although there have been different viewpoints on religious tradition, the accumulated knowledge of the past, and on the interpretation of religious sources for centuries, it is seen that the search for a religious solution in the face of this rapid pace of transformation and new needs and problems affect the recent forms of interpretation. Although there are forms of interpretation, which show themselves with a strict commitment to the tradition for current needs and problems, there are also some radical interpretations that have adopted the idea that religious orders must be renewed and solutions must be found in this way for the search in the present age. The views on the traditional-innovative approach to religion are not at two extreme ends and they may appear on a wide scale and in different forms. The viewpoint on religious tradition also affects the way the Qur'an and Hadiths are interpreted, which is important in terms of shaping the religious life. Besides, the methodology that is employed in producing religious solutions for current issues varies according to traditional or innovative approaches to religion.

The radicalization in the thoughts and actions of religious groups that arise from the differences in religious tradition can affect social life, and lead to some exclusionist attitudes that may cause that some Muslims who think differently are declared unbelievers because of these reasons. The purpose of the present study was to determine the perceptions of innovation in the religion of higher education students and to reveal the relationship between religious tradition perspective and critical thinking tendencies. It is considered that determining the traditionalist or innovative approaches of the students of the Faculty of Theology about religious tradition and knowledge will shed light on the literature in terms of identifying the effect of the religious education they receive on these ways of thinking. Furthermore, since these students of higher religious education are also the candidates for being future religious officials, the fact that they may affect other people other than themselves in terms of the perception of innovation in religion shows the importance of the subject. The relation of the perception of innovation in religion with the tendency to think critically was tested to determine whether the tendency to think critically makes a difference in questioning the accumulated knowledge of the tradition. The universe of this quantitative study consisted of Ahmet Keleşoğlu Faculty of Theology of Necmettin Erbakan University, and the sampling consisted of 364 students who were selected from among this universe with the Random Sampling Method. The "Innovation in Religion Scale", which was developed by Horozcu (2019), and the "Critical Thinking Tendency Scale", which was adapted into

Turkish by Demircioğlu and Kilmen (2014), were used in this study. The data obtained in the study were analyzed with the SPSS Program, and conclusions and interpretations were made. As a result of the present study, it was observed that the students who participated in the sampling were away from strict traditionalism and radical innovation in the Innovation in Religion Scale. The perceptions of the students on innovation in religion were at a moderate level and were free from extreme discourses. No significant differences were detected between the perception of innovation in religion and gender, grades, the factor they thought were most effective in acquiring religious knowledge, and the parental attitudes of their families. However, a significant difference was detected between the type of high school they graduated and whether they received an education that would contribute to their religious knowledge outside their faculties. It was determined in the type of high school the students graduated that the students who graduated from Anatolian High Schools, Regular High Schools and Imam Hatip High Schools had higher innovative perspective levels than the students who graduated from open education and vocational high schools. It was observed that those who received education outside the faculty that contributed to their religious knowledge took a more traditional approach when compared with those who did not receive education outside the faculty. Although the critical thinking tendencies of the students in the sampling were above the moderate level, no significant relations were detected between the tendency to think critically and the perception of innovation in religion. Based on the findings obtained in the present study, it may be recommended to raise awareness among the students who receive higher religious education on the possible consequences of extremism in the way religions are understood and interpreted, on the criteria and limits in terms of the interpretations of religious provisions, and on the tradition and methodology that are formed by accumulated Islamic knowledge. Besides, based on the fact that approximately half of the students received religious education outside the faculty, it is considered that it would be useful to investigate why students receiving higher religious education needed to receive religious education from outside the faculty, and activities must be organized to cover such needs of students.

Giriş

Günümüzde; bilimsel, teknolojik ve toplumsal yapılarda gerçekleşen hızlı değişim psikolojik ve sosyal açıdan birçok dönüşümü beraberinde getirmektedir. Bu değişimle birlikte gerçekleşen bireysel ve toplumsal şartlardaki dönüşüm insanların ve toplumların önceliklerini, ihtiyaçlarını, düşünme biçimlerini, bilgiye ulaşma ve onu değerlendirme yöntemlerini de değiştirmekte; bu suretle değişimden etkilenen unsurlar dil, kültür, değerler, insanlar arası ilişkiler gibi psiko-sosyal açıdan geniş bir yelpazede şekillenmektedir. Söz konusu değişimden dini geleneğin algılanma ve dinin yaşanma biçimlerinin de etkilenmesinin kaçınılmaz olduğunu söylemek mümkündür.

İslam dini özelinde düşünüldüğünde, dinin esaslarının Kur'an ve sünnet gibi değişmesi kabul edilemeyecek naslarla sabitlenmiş olması, onların yorum biçimlerinin çeşitlenmesine ve dini düşünce ve algı biçimlerinde farklılaşmaya sebebiyet vermektedir. Bu farklılıklar; itikadi veya fıkhi mezhepler, tasavvufi veya manevi eğilimler, dini grup ve cemaatler gibi farklı formlarda, farklı yorum biçimleriyle ve farklı büyüklükteki yapılanmalarda müşahede edilebilmektedir. Özellikle son dönemde günümüz toplumlarının post modernizmi de aşarak 'postnormal' kavramıyla tanımlanan yeni bir döneme girmiş olması,¹ sosyal ve bireysel değişimin hızının tanımlanamayacak biçimde artması, İslami hükümlerin yorumlanış biçimine ve İslami bilgi birikiminin, geleneğinin ve metodolojinin algılanış şekline de etki etmiştir. Bu

¹ Ziyaüddin Sardar, "Welcome to Postnormal Times", *Futures* 42 (2010): 435.
Marife 19/2 (2019): 293-322

bağlamda; ortaya çıkan yeni problemlere dini bir cevap arayışındaki farklı yaklaşımlar, söylemlerin çeşitlenmesinde etkili olmuştur.

Günümüzde, dini hükümlerin zamanın ihtiyaçlarına göre yeniden şekillendirilmesi gerektiğini bunu yaparken de insanın kendi akli melekelerinin yeterli olduğunu savunan modern içtihat taraftarlarından geleneğe aşırı bağlılık göstererek dini hükümlerin yoruma açık olmadığını iddia eden aşırı gelenekçi gruplara kadar, dini geleneğe bakışın çok geniş bir yelpazede tezahür ettiği görülmektedir. Söz konusu bakış açıları dinin algılanış biçimi üzerinde bireysel bir etki yarattığı gibi dinin sosyal hayata tezahürlerini etkilemesi bakımından farklı yönlerden önem arz etmektedir.

Dini geleneğe bakış açısının ve dinde yenilikçiliğin, ilahiyat fakültelerinde öğrenim görmekte olan öğrenciler tarafından ne şekilde algılandığı din eğitimi faaliyetlerine yön verecek bireylerin yetiştirilmesi misyonu bakımından değerlendirilmelidir. Literatür tarandığında ilahiyat fakültesi öğrencilerinin dinde yenilikçilik algısını ölçmeye yönelik bir çalışmaya rastlanmamıştır. Bu boşluğu doldurabilmek amacıyla ilahiyat fakültesi öğrencilerinin, dini geleneğe bakış açılarının ne yönde olduğu bu bakış açısında ilahiyat fakültesinde verilen yüksek din öğretiminin bir etkisinin olup olmadığı çeşitli değişkenler açısından incelemek amaçlanmıştır. Ayrıca eleştirel düşünme eğilimi ile söz konusu bakış açıları arasında herhangi bir ilişki olup olmadığının da tespit edilmesi amaçlanmıştır. İlgili literatür tarandıktan sonra söz konusu ilişkileri tespit edebilmeye yeterli olduğu düşünülen ‘Dinde Yenilikçilik Ölçeği’ ve ‘Eleştirel Düşünme Eğilimi Ölçeği’ kullanılmıştır. Araştırma evrenini 2019-2020 eğitim öğretim yılında Necmettin Erbakan Üniversitesi Ahmet Keleşoğlu İlahiyat Fakültesi’nde kayıtlı olan öğrenciler oluşturmaktadır. Bu öğrenciler içerisinden basit tesadüfi yöntemle seçilen 364 kişilik örneklem grubuna ölçekler uygulanarak elde edilen bulgular yorumlanmıştır. Elde edilen sonuçların, yüksek din öğretiminin dini geleneğe bakışı ne yönde şekillendirdiğine ve eleştirel düşünme ile dine gelenekçi-yenilikçi bakış açısı arasındaki ilişkiye ışık tutan bir çalışma olması yönüyle geleceğin din eğitimcileri olan ilahiyat fakültesi öğrencilerinin bu konudaki bakışını tespit ederek alana katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

1. Kuramsal Çerçeve

1.1. Dini Geleneğe Bakış Açısından Gelenekçilik- Yenilikçilik

Dine yenilikçi-gelenekçi bakış açılarına dair farklı tasnifler oluşturulması mümkündür. Ancak bu çalışmada, uygulanacak olan ‘Dinde Yenilikçilik Ölçeği’nin geliştirilmesinde temele alınan sınıflandırmadan faydalanılarak kuramsal bir çerçeve oluşturulmuştur. Bu bakımdan Horozcu’nun yenilikçi- gelenekçi düşüncesi; Kur’an’a dönme taraftarları, selefiler, İslam modernistleri, çağdaş içtihat taraftarları, modern gelenekçiler ve katı gelenekçiler olmak üzere altı gruba ayırdığı tasnif² referans alınmıştır.

Kur’an’a dönme taraftarları biçiminde adlandırılan düşüncenin temeli, Seyyid

² Ümit Horozcu, “Dinde Yenilikçilik Ölçeğinin Geliştirilmesi: Güvenirlik ve Geçerlik Çalışması”, *Bilimname* 37/1 (2019): 13-21.

Ahmed Han ve Abdullah Çekrâlevî'ye dayandırılmaktadır. Kur'aniyyun adıyla anılan bu hareketin mensupları, hadisleri kabul etmemekte hatta hadislerle veya içtihatla amel etmeyi şirk saymaktadırlar.³ Kur'an'ın dini anlamak için yeterli olduğu fikrinden hareket eden bu akımın etkisi günümüzde Türkiye'de de görülmektedir. Kur'aniyyun cemaatinin Kur'an'ın tek ve yeterli kaynak olduğu görüşü Türkiye'de mealcilik şeklinde tezahür etmiştir. Çünkü Kur'an'ı anlamak için Arapça bilmek şartını taşımayanlar meallere başvurarak Kur'an'ı anlamaya yönelmişlerdir. Öztürk'e göre söylemin sonuçlarından biri açıkça görüldüğü üzere Kur'an'dan başka kaynak kabul etmemektir. Diğer bir sonuç ise hadis ve sünnet de dahil olmak üzere asırlardır elde edilmiş İslami bilgi birikimini ve İslami geleneği inkâr etmektir.⁴ Hadis inkarcılığının arka planında Kur'an'ın yeterli olduğu fikrinin yanı sıra rivayetlere güvensizlikten doğan; sünnetin kaynak değerinin olmaması, sünnetin ve hadislerin Kur'an'ın ruhuna uymaması ve hadis ve tefsir usulünün kaidelerine uymaksızın ayetlerle mukayese edilmesi, Kur'an metni dışında Hz. Peygamberin hal ve hareketlerinin tamamıyla insani olduğu düşüncesi yatmaktadır.⁵ Buradan hareketle Türkiye'de Kur'an'a dönme taraftarlarının ayet meallerini temel alarak hadisleri ve İslami bilgi birikimiyle oluşan geleneği reddettikleri söylenebilir.

Gelenekçilik ve modernizm arasındaki skalada yer alan düşünce biçimlerinden biri 'Selefilik'tir. Kavram olarak; "*Geçmiş insanlar, soy, fazilet ve ilim bağlamında önce gelip geçenler*" biçiminde tanımlanan⁶ selefiye; İslam düşünce tarihinde İslam'ın en saf ve bidatlerden arındırılmış halinin Hz. Peygamber ve sonrasında gelen sahabe ve tabiun döneminde yaşandığı bu yüzden bu görüşlere bağlı kalınması gerektiğini savunan görüş şeklinde tezahür etmektedir.⁷ Ahmed b. Hanbel ve İbn Teymiyye selefi ekolün ilk temsilcileri olarak kabul görse de tarihsel süreç içerisinde, Kur'an ve hadislerle literal okuma biçimiyle yaklaşılmamasının Selefi düşüncenin değişime uğramasında etkili olduğu söylenebilir.⁸ Selefilik'in temel itikadi düşünceleri içerisinde en belirgin hususlardan biri imanın kalp ile tasdik ve dil ile ikrar olmasının yanı sıra amellerde de gösterilmesi gerektiğine yönelik inançtır. Bunun yanı sıra güncel olan konuların yorumlanması değil selefte bulunup bulunmaması esastır. Bu bağlamda seleften gelen her türlü rivayet akıl veya felsefenin getirdiği yöntem ve delillerle tartışılmaksızın kabul edilmelidir. Bu düşünce ise dinde akla göre hüküm

³ Abdülhamit Birışık, "Kur'aniyyun", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 26: 428-429.

⁴ Mustafa Öztürk, "İslami Kökenciliğin Bir Tezahürü: Mealcilik", *İslamiyat* 10/1 (2007): 117-138.

⁵ Ahmed Ürkmez, "Teori ile Güncel Arasında Hadis/Sünnet İnkârı", *İ.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/1 (Bahar 2016): 178-185.

⁶ Sait Özervarlı, "Selefiyye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2009), 36: 399-402.

⁷ Bk. Ferhat Koca, "İslam Düşünce Tarihinde Selefilik: Tarihsel Serüveni ve Genel Karakteristiği", *İlahiyat Akademi* 1/1-2 (2015): 15-70; Canip Kocaoğlu, "Selefilik Tarihsel Bir Bakış ve Suudi Arabistan'ın Selefilik Üzerine Geliştirdiği Politikayı Yayma Stratejisi", *Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 6/2 (Aralık 2017): 333-353; Yaşar Ünal, "Selefi Zihnin Doğuşu ve Gelişimi Üzerine", *Dini Araştırmalar* 18/47 (2015): 55-78.

⁸ Mehmet Zeki İşcan "Tarih Boyunca Selefi Söylem", *Eskiyeni* 25 (2012): 56-57.

vermenin batıl olduğu inancını doğurmaktadır.⁹ Sonuç olarak gelenek içerisinde konumlandırılmayan her şey bidat ve hurafe olarak kabul edilir.¹⁰ Akla ve eleştirel düşünceye karşıtlık, Kur'an'ın lafzi anlamına, hadislere ve sahabe-tabiiun dönemine katı bir bağlılığın benimsenmesi Selefi düşünceye mensup bireylerin gelenekçi bir bakış açısına sahip olduğunu düşündürebilir. Ancak Selefiliği katı bir gelenekçilik olarak tanımlamak, Selefilerin mezhepleri, taklidi ve selef âlimlerinden sonra elde edilmiş tüm İslami bilgi birikimini reddetmeleri ve ayrıca vahiy ve sahabeden bir haber, delil olmayan tüm konu, olay ve meseleleri bidat kabul etmeleri bakımından mümkün görünmemektedir¹¹. Bu türden kuvvetli reddiyeci bir düşünce katı bir dışlayıcı tutumu beraberinde getirdiğinden günümüzde Selefi düşünceye mensup bireylerin tekdüze bir tavır benimsemelerine sebep olmuştur. Türkiye'de katı Selefi düşünceye sahip olanların; oy kullanmak, devlete bağlı kurumlarda görev yapmak, çocuklarını devlet okullarında okutmaktan imtina etmek gibi radikal düşüncelerle bu eylemlerde bulunanları tekfir ettikleri müşahade edilmektedir.¹²

Selefi düşüncenin akla dayalı yorumları reddeden yaklaşımına karşın, özellikle 19. Yüzyılın ikinci yarısında Cemaleddin Afgani, Muhammed Abduh ve onlardan sonra Fazlurrahman isimleriyle bir arada anılan İslam modernizmi düşüncesine rastlanmaktadır. İslam modernizmi düşüncesinin ortaya çıkışında İslam dünyasının Batı karşısında güç kaybetmesi, İslami hükümlerin güncel şartlara göre yorumlanmasının gerekliliğine yönelik inanç gibi pek çok husus etkili olmuştur.¹³ Aydın'a göre; İslam modernizmi düşüncesi Batı karşısında bir tavır alış veya ona yönelik tepki olarak değerlendirilmemelidir. İslam modernizmi dinin inanç kaidelerini esas alıp diğer yönlerini arka plana atarak dini güncel şartlara uyarlamak değildir.¹⁴ Bu bakımdan İslam modernizmini bir tür dinde reform veya hükümleri ifsad etme biçimi olarak nitelemek yanlış olacaktır. İslam modernizminin temel iddiası, başta temel kaynaklar olarak Kur'an ve sünneti ve ayrıca İslami bilgi birikimini, modern dünyada sonradan ortaya çıkan ihtiyaç ve problemlere çözüm bulabilmek amacıyla süzgeçten geçirip yorumlamak gerektiğine dayanmaktadır.¹⁵ İslam modernistleri dini referanslarını temel kaynaklara dayandırmakta ve İslam'ın her çağda, bütün insanların sorunlarına çözüm üretebilecek kapsamdaki evrenselliğine vurgu yapmaktadırlar. İslam modernistlerinin bu düşünceleri, onların Kur'an'ı tarihsel bir metin

⁹ Kocaoğlu, "Selefilige Tarihsel Bir Bakış ve Suudi Arabistan'ın Selefilik Üzerine Geliştirdiği Politikayı Yayma Stratejisi", 336. Sabri Yılmaz, "Bir Akıl Tutulması Modeli: Ehl-i Hadisten DAİŞ'e Selefilik", *International Multidisciplinary Conference Proceedings Book (21-22 Nisan 2016)*: 542.

¹⁰ Özervarlı, "Selefiye", 36: 401-402.

¹¹ Mehmet Evkuran, "Bir Kriz Teolojisi Olarak Selefilik", *İlahiyat Akademi-Selefilik 1/1-2* (2015): 82; Mehmet Zeki İşcan, "Selefilğin İhyacılığı ve Dini Düşüncede Yenilik", *Marife 9/3* (2009): 14-15.

¹² Horozcu, "Dinde Yenilikçilik Ölçeğinin Geliştirilmesi: Güvenirlik ve Geçerlik Çalışması", 14-15.

¹³ Bk. Mustafa Sönmez, "İslam Modernizminin Doğuşu ve İki Önemli Temsilcisi (Afgânî ve Abduh'un Modernist Yönlerine Kısa Bir Bakış)", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 18 (2002): 153-178. Mehmet Aydın, "Fazlur Rahman ve İslam Modernizmi", *İslami Araştırmalar 4/4* (Ekim 1990), 273-284.

¹⁴ Aydın, "Fazlur Rahman ve İslam Modernizmi", 273.

¹⁵ Aydın, "Fazlur Rahman ve İslam Modernizmi", 274; Muhsin Demirci, "Kur'an'a Modernist Yaklaşımlar", *Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi* 12 (2003): 30; Sönmez, "İslam Modernizminin Doğuşu ve İki Önemli Temsilcisi (Afgânî ve Abduh'un Modernist Yönlerine Kısa Bir Bakış)", 157; Mustafa Öztürk, "İslam Dünyasında Yenilik ve Yenilikçilik Karşıtlığının Zihniyet Kodları -Modern Türkiye Örneği-", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/1 (Ocak 2009): 8.

olarak görme yanılıgına düştükleri belirtilerek eleştirilmektedir.¹⁶

Modernist bakış açısına yakın görülebilecek bir diğer grup çağdaş içtihat taraftarlarıdır. Kur'an, sünnet ve ilgili delillerden hüküm çıkarmak yönünde gösterilen içtihat çabasına yönelik bakış açıları, yaklaşım biçimleri bakımından farklılık göstermektedir. Horozcu¹⁷ çağdaş içtihat taraftarları adını verdiği gruba mensup insanları; "güçlü bir ilim tahsilinin ardından, Kur'an ve sünnete bağlı, klasik usul kaidelerine hâkim ancak kendilerinin de mezhep imamı gibi birer müctehit olduklarını ileri süren ilim adamları" şeklinde tanımlamış ve "bunlar, kendilerinin de bir Ebu Hanife, bir İmam Şafii gibi içtihat edebileceklerini, dahası birçok konuda onlardan farklı şeyler söyleyebileceklerini hatta onların haksız, kendilerinin haklı olabileceği pek çok konu olduğunu iddia ederler" ifadeleriyle bu grupta incelediği görüş sahiplerini betimlemiştir. Karaman¹⁸ ise çabasında olan insanları ikiye ayırmıştır. Bunlardan birincisini akıl- nakil ilişkisinde akla öncelik vererek Kur'an'ın ruhunu ile uygulamalarını birbirinden ayıran ve bu suretle naslara aykırı görüşler ileri sürenler oluştururken diğer grubu sahabe devrinden itibaren gelişerek dört mezhep imamının olgunluğa eritirdiği metodoloji ile Kur'an ve sünneti yorumlayarak problemlere çözüm arayanlar meydana getirmektedir. Karaman, birinci grubu kendi maksadına göre hükümlere erişmesi yönünden eleştirirken, ikinci grubu İslam'ı daha iyi anlama çabasında olan müceddidler olarak nitelemektedir. Horozcu'nun çağdaş içtihat taraftarları olarak adlandırdığı grubun Karaman'ın tanımındaki birinci gruba işaret ettiği düşünülmektedir.

Geleneksel usul ve metodolojiye bağlı kalmak suretiyle, Kur'an, sünnet ve ilmi geleneğe bağlı kalarak, bu geleneğin yöntemleriyle yeni problemlere çözüm arayan bir grup da mevcuttur. Horozcu bu grubu 'modern gelenekçiler' şeklinde adlandırmıştır.¹⁹ Modern gelenekçiler sınıfında düşünülen gruba mensup bireyler, nasla sabit hükümler üzerinde yorum yapmamakta, sosyal değişimle ortaya çıkan yeni problemlere yukarıda belirtilen esaslar çerçevesinde çözüm getirmeye çalışmaktadırlar. Karaman'ın²⁰ 'müceddid' olarak adlandırdığı grubun bu anlayış içinde olduğu düşünülmektedir. Bu kapsamda düşünüldüğünde Diyanet İşleri Başkanlığı'na bağlı olarak hizmet vermekte olan Din İşleri Yüksek Kurulu Başkanlığı'nın bu misyonu üstlendiği söylenebilir. Başkanlığın internet sitesinde kurulun işleyiş şekli şöyle yer almaktadır:²¹

Kurul aldığı kararlar, serdettiği mütalaalar ve verdiği fetvalarda toplumuzun dinî sorunlarını, Kur'an ve Sünnet'e dayanarak çözüme kavuşturmaktadır. Bu iki asli kaynaktan doğrudan hüküm bulunmayan mevzularda ise diğer dinî delillerin ve İslam'ın bütününe özümsemesiyle ortaya ko-

¹⁶ Demirci, "Kur'an'a Modernist Yaklaşımlar", 42-44.

¹⁷ Horozcu, "Dinde Yenilikçilik Ölçeğinin Geliştirilmesi: Güvenirlik ve Geçerlik Çalışması", 17.

¹⁸ Hayreddin Karaman, "İslam Dünyasında Yeni İctihad Teşebbüsleri", *Uluslararası Birinci İslam Araştırmaları Sempozyumu (Tebliğ ve Müzakereler (16-18 Ekim 1985))*: 193-194.

¹⁹ Horozcu, "Dinde Yenilikçilik Ölçeğinin Geliştirilmesi: Güvenirlik ve Geçerlik Çalışması", 18.

²⁰ Karaman, "İslam Dünyasında Yeni İctihad Teşebbüsleri", 194.

²¹ Diyanet İşleri Başkanlığı, "Din İşleri Yüksek Kurulu Başkanlığı", erişim: 16 Ekim 2019, <https://kurul.diyaret.gov.tr/FetvaYontem>

nulmuş genel ilkelerin ışığında hareket etmektedir. Kurul fetva verirken/soruları cevaplandırırken Kur'an ve Sünnet'in yanında sahabe kavillerinden, icma ve müçtehit imamların içtihatlarından da yararlanmaktadır. Kur'an'ı doğru ve sağlıklı anlama konusunda Sünnet'in ve Sahabe'nin yol göstericiliğini elzem addeder. Bununla birlikte dinî yaşantımızla ilgili ortaya çıkan yeni durumların ve problemlerin tamamının sadece geleneksel mirasımızdan hareketle her zaman çözülemeyeceği de göz önünde tutulur. Bu durumda dahi Kurul, salt aklı kullanarak çözüm üretme yerine, yine Kur'an, Sünnet, İcma ve Kıyas eksenli bir çalışma yapmayı tercih eder.

Örnekte de görüldüğü üzere modern gelenekçi yapıdaki kurum ve insanlar, dinin hükümlerini ve fetvaya erişmedeki metodolojiden kopuk olmaksızın çağın ihtiyaçlarına yönelik çözümler üretme gayreti içerisindeyler.

Horozcu'nun sınıflamasında son grubu 'katı gelenekçiler' oluşturmaktadır. Katı gelenekçiler, her türlü yeni yorumu ve geleneğe aykırı görülen düşüncüyü reddetme eğilimindedirler. Bu reddetme, katı bir dışlayıcı tutumu beraberinde getirmekte,²² güncel problemleri çözümsüzlüğe götüren bir anlayışa sebebiyet vermektedir. Katı gelenekçi anlayışa sahip insanlarda, dinde tecdid hususu içtihat taraftarlarının anladığı gibi değildir. Keza, günümüzde içtihadı gerektirecek bir durum da yoktur. Dinde tecdid, Müslümanların dinden uzaklaşması halinde onlara yeniden dini hususları hatırlatmaktır. İctihatta bulunabileceği iddia edenlerin ya da dini, reform şeklinde nitelenebilecek tarzda dönüştürenlerin mezhepsizliği yaymak, Avrupa'ya özenip onlara benzemek gibi amaçları olduğu iddia edilmektedir.²³ Geleneğe bağlı kalma noktasında modern gelenekçilerin de bu bağlılığı sürdürme çabasında olduğu görülmekle beraber onları katı gelenekçilerden ayıran çizgi; katı gelenekçilerin, geleneği adeta dini bir norm biçiminde algılayarak, yeni problemlerin çözümünü için arayışlara girmeyi kesin bir şekilde reddetmeleri, bu çaba içerisine girenleri de sert üsluplarla eleştirmeleri hususundadır.

Dini geleneğe bakış açısının; bireylerin din algısı ve dini yaşama biçimleri başta olmak üzere bireysel ve sosyal bağlamda pek çok noktada etkili olduğu düşünülmektedir. Dini geleneğin algılanış biçimi üzerinden oluşan gruplaşmalar bazen birbirini tekfir etme noktasına gelmekte bu da çeşitli ayrışma ve çatışmalara sebebiyet verebilmektedir. İnsanların diğer tüm meselelerde olduğu gibi dini geleneğe bakış yönünden de farklı düşünmeleri kaçınılmazdır ancak önemli olan hususun bu farklılıkları saygı ve anlayış çerçevesinde karşılayabilmek olduğu düşünülmektedir.

1.2. Eleştirel Düşünme

Felsefe, psikoloji ve eğitim bilimleri gibi farklı disiplinlere konu olmuş bir kavram olan eleştirel düşünmeye dair literatürde pek çok tanıma rastlanmaktadır. Bütün tanımlarda ortak biçimde yer alan niteliklerle ifade edilecek olursa, eleştirel düşünme; bir düşüncüyü gerekçeli olarak tanımlama, problem çözme, çıkarımlarda bulunma ve onları formüle etme, herhangi bir konu hakkında düşünürken farklı yaklaşımları anlayabilme, kendi kalıplaşmış yargılarının dışına çıkarak her türlü bilgiyi

²² Horozcu, "Dinde Yenilikçilik Ölçeğinin Geliştirilmesi: Güvenirlik ve Geçerlik Çalışması", 19-20.

²³ Bk. Ahmed Davudoğlu, *Dini Tamir Davasında Din Tahripçileri* (İstanbul: Bedir Yayınları, 1997).

değerlendirme, tartışma ve sorgulamaya açma, başkalarının görüşlerine karşı açık fikirli olma, kanıt ve nedene dayalı önyargıdan uzak analizler yapma ve bu değerlendirmelerin sonucunda bir karara varmayı sağlamada etkili olan tüm beceri ve stratejileri kullanarak belirli fikirlere ulaşma biçimidir.²⁴

Eleştirel düşünmenin; düşüncenin açıklık ve netlik kazanması ve öyle ifade edilmesi, doğruluk, ilgililik, derinlik, kesinlik, tarafsızlık, mantıksal doğrulama ve tutarlılık gibi bilişsel standartlarda gerçekleşirken, ön yargılı olmak, bağnazlık, benmerkezcilik, grup normlarına aşırı bağlılık, değişimden korkma, yeniliklere kapalı olmak gibi özellikler eleştirel düşünmeyi engellediği hususunda fikir birliği bulunmaktadır.²⁵ Söz konusu özellikler eleştirel düşünmenin olduğu gibi doğru bilgiye veya gerçeğe ulaşmanın da engelleri kabul edilebilir ki bu durum aynı zamanda, bilgiye ulaşmanın kolaylaştığı ve aynı konuda onlarca farklı görüşle karşılaşılacak denli çeşitliliğin mevcut olduğu günümüzde bireyin zihinsel gelişiminin önünde de engeldir. OECD tarafından açıklanan 21. Yüzyıl becerileri içerisinde eleştirel düşünmeye pek çok yerde vurgu yapıldığı görülmektedir.²⁶

Eleştirel düşünme, farklı kaynaklardan gelen bilgiler arasında doğru olanı ayırt edebilme, aynı konuya farklı tartışma alanları açısından bakabilme, kendi argümanlarını geliştirip bunlara kanıtlar bulabilme, bir problemi anlayıp çözüm geliştirebilme, başkasının kendisinden farklı olan görüşlerini reddetmeden önce analiz ederek düşünme, bir şeyin doğruluğuna ya da yanlışlığına koşulsuz inanmaksızın araştırma ve sorgulama gibi becerileri içermektedir.²⁷ Bu yüzden yükseköğretim kurumlarında eleştirel düşünme birçok açıdan önem kazanmaktadır. Andrews'e göre; üniversite öğrencilerinin eleştirel bir tutum sergilemesi, farklı iddia ve önermelerle bilimsel kanıtları birbirinden ayırt etmek, varsayımları sorgulamak, varsayımlara veya gerçek kabul edilenlere karşı şüpheli yaklaşmak onların bilimsel yetkinliklerine katkı sağlamaktadır. Ayrıca öğrencilerin, kendi alanlarıyla ilgili tartışma kuramları ve modeller hakkında daha fazla bilgi edinmelerine ve ortaya koyulan argümanların tartışılmasına zemin hazırlamaktadır. Eleştirel düşünme yalnızca lisans düzeyinde değil yüksek lisans ve doktora eğitiminde de kendini gösteren bir beceridir. Veri ve kanıtların test edilmesi için şüpheli bir yaklaşımın ardından derinlikli okuma ve detaylı araştırma süreci ile eleştirel bir duruş sergileyerek bilimsel alana

²⁴ Brenda Judge, v.dğr., *Critical Thinking Skills for Education Students* (Exeter: Learning Matters, 2009), 2-3; İpek Gürkaynak, v.dğr., *Eleştirel Düşünme* (İstanbul: Eğitim Reformu Girişimi, 2003), 7; Diane Halpern, *Thought&Knowledge An Introduction to Critical Thinking*, 4. Basım (New Jersey: Lawrence Erlbaum Associates Publishers, 2003), 6; Robert H Ennis, "Critical Thinking Assessment", *Theory Into Practice* 32/3 (1993): 179-180.

²⁵ Gregory Bassham, *Critical Thinking A Student's Introduction* 5. Basım (New York: McGraw-Hill, 2012), 2-11; Hacer Aşık Ev, *Eleştirel Düşünme ve Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersleri* (İzmir: Tibyan Yayıncılık, 2012), 36-41; Stella Cottrell, *Critical Thinking Skills Developing Effective Analysis and Argument* (New York: Palgrave Macmillan, 2005), 10-12.

²⁶ OECD, Organisation for Economic Co-operation and Development. "21st Century Skills: How Can You Prepare Students for the New Global Economy?", erişim: 17 Ekim 2019, <https://www.oecd.org/site/educeri21st/40756908.pdf>

²⁷ Jennifer Moon, *Critical Thinking An Exploration of Theory and Practice* (New York: Routledge, 2008), 21-22.

katkı sağlayabilecekleri belirtilmektedir.²⁸

İlahiyat ve İslami ilimler fakültelerinde yüksek din öğretimine devam eden öğrencilerin durumu hem alandaki yetkinlikleri bakımından hem de din eğitimini üstelenmeye aday insanlar olmaları açısından değerlendirilebilir. Birer öğrenen olarak yüksek din öğretimi öğrencileri, edindikleri bilgileri araştırma, düşünme ve süzgeçten geçirerek benimseme yoluyla kalıcı hale getirebilir ve içselleştirebilirler. Bu vesileyle eleştirel düşünme becerisini kazanmış öğretmen ya da din görevlisi adayları, din eğitimi verirken de eleştirel düşünmeyi kullanabileceklerdir. Din eğitiminde eleştirel düşünme becerisi kazandırılması, dini konularda soru soran, güncel ihtiyaçlara cevap arayabilen bireylerin yetişmesine ve dini, pasif bir şekilde kabul etmenin ötesinde dini bilgi ve ilkeleri özümseyerek hayata aktarılmasına katkı sağlamaktadır. Yüksek din öğretimi kademesindeki öğrencilerin öncelikle kendilerinin eleştirel düşünme becerisi geliştirmeleri bu yüzden gerekmektedir.

2. Yöntem

İlahiyat fakültesi öğrencilerinin dinde yenilikçiliğe bakış açılarına din eğitiminin etkisini ve dinde yenilikçilik algısı ile eleştirel düşünme eğilimleri arasındaki ilişkinin tespit edilmesini konu alan bu araştırmanın teorik bölümü literatür tarama yöntemiyle oluşturulmuştur. Uygulamalı bölümünde ise nicel yöntem tercih edilmiştir. Araştırma problemlerine yanıt bulabilmek için 'Dinde Yenilikçilik Ölçeği' (DYÖ) ile 'Eleştirel Düşünme Eğilimi' (EDEÖ) ölçekleri kullanılmıştır.

2.1. Araştırmanın Problemleri

Araştırmanın temel problemi; "İlahiyat fakültesi öğrencilerinin dinde yenilikçiliğe bakış açıları ile eleştirel düşünme eğilimleri arasında anlamlı bir ilişki var mıdır?" şeklindedir. Ayrıca çalışmada aşağıda yer verilen alt problemlere de cevap aranmaktadır:

- Örnekleme katılan öğrencilerin dinde yenilikçilik algıları hangi düzeydedir?
- Öğrencilerin DYÖ'nün alt boyutları olan eski-yeni ulema kıyası, geleneğe bakış, Kur'an'a dönüş ve yenilikçilik hareketine bakış konusundaki görüşleri, gelenekçilik-yenilikçilik skalasında hangi gruba daha yakındır?
- Araştırmaya katılanların cinsiyetleri ile dinde yenilikçiliğe bakış açıları arasında anlamlı bir farklılık var mıdır?
- Örnekleme katılan öğrencilerin öğrenim görmekte oldukları sınıf düzeyi ile dinde yenilikçiliğe bakış açıları arasında anlamlı bir farklılık var mıdır?
- Öğrencilerin mezun oldukları lise türü ile dinde yenilikçiliğe bakış açıları arasında anlamlı bir farklılık var mıdır?
- Araştırmaya katılanların dini inanç ve düşünceleri üzerinde en çok etkili olduğunu düşündükleri etken ile dinde yenilikçiliğe bakış açıları arasında anlamlı bir farklılık var mıdır?

²⁸ Andrews, Richard. "Critical Thinking and/or Argumentation in Higher Education", *The Palgrave Handbook of Critical Thinking in Higher Education*, Ed. Davies Martin ve Ronald Barnett (New York: Palgrave Macmillan, 2015), 58-59.

- Öğrencilerin ailelerinin ebeveynlik tutumu ile dinde yenilikçilik algıları arasında anlamlı bir farklılık var mıdır?
- Örnekleme oluşturan öğrencilerin fakülte dışında dini bir eğitim alıp almama durumları ile dinde yenilikçilik algıları arasında anlamlı bir farklılık var mıdır?
- Örnekleme katılan öğrencilerin eleştirel düşünme eğilimleri hangi düzeydedir?
- DYÖ ve EDEÖ'nün alt boyutlarından alınan puanlar ve bu nitelikler arasında anlamlı bir ilişki var mıdır?

2.2. Ölçme Araçları

İki farklı ölçek kullanılarak hazırlanmış veri toplama aracında; cinsiyet, sınıf düzeyi, mezun olunan lise türü, dini inanç ve düşüncelerinin oluşumunda en çok etkili olan faktör ailelerinin ebeveynlik tutumu ve fakülte dışında dini bilgilerine katkı sağlayan bir eğitim alıp almadıkları, bağımsız değişkenler olarak yer almıştır.

Araştırmada kullanılan 'Dinde Yenilikçilik Ölçeği' (DYÖ) Ümit Horozcu tarafından geliştirilmiştir. Ölçek içerisinde hem gelenekçilik hem de yenilikçiliği içeren maddeler yer almaktadır. Gelenekçilik yönü ölçmeye konu edildiğinde yenilikçiliği işaret eden maddelerin, yenilikçilik ölçülmek istendiğinde gelenekçiliği işaret eden maddelerin ters madde olarak puanlanmasıyla ölçeğin iki taraflı kullanımına imkân sağlanmıştır.²⁹ Bu çalışmada, gelenekçiliği ölçen maddeler ters madde kabul edilerek, ölçek yenilikçilik eğilimini tespit etmek amacıyla kullanılmıştır. Ölçekten alınabilecek en düşük puan 21, en yüksek puan ise 147'dir. 21 puan katı gelenekçi bir anlayışı, 147 ise radikal yenilikçi anlayışı işaret etmektedir. Ancak hangi puan aralığının gelenekçilik-yenilikçilik skalasında hangi gruba tekabül ettiğinin tespit edilmesi mümkün değildir. Dört alt boyut ve 21 maddeden oluşan ölçeğin tamamının .898 güvenilirlik katsayısına sahip olması ölçeğin yüksek derecede güvenilir olduğunu göstermektedir.³⁰

Çalışmada kullanılan diğer bir ölçek olan Eleştirel Düşünme Eğilimi Ölçeği, Ricketts ve Ruds tarafından geliştirilmiş olup Demircioğlu ve Kilmen tarafından Türkçe'ye uyarlanmıştır. Uyarlama çalışması sonucunda öngörüsellik, bilişsel olgunluk ve yenilikçilik olmak üzere üç alt boyut ve yirmi altı maddeden oluşan ölçek son halini almıştır. Ölçeğin güvenilirlik katsayısının .88 bulunmuştur.³¹ Bu, ölçeğin yüksek derecede güvenilir olduğunu göstermektedir. Ölçeğin Türkçeye uyarlanması sürecinde, eleştirel düşünme eğilimini ölçmede sıklıkla kullanılan Kaliforniya Eleştirel Düşünme Eğilimi Ölçeği ile ölçüt geçerliliği test edilmiş ve iki ölçek arasında anlamlı ilişki tespit edilerek ölçüt geçerliliğinin sağlandığı ortaya konmuştur.³² Literatürde çok sayıda eleştirel düşünme eğilimi ölçeği bulunmasına rağmen, bu çalış-

²⁹ Horozcu, "Dinde Yenilikçilik Ölçeğinin Geliştirilmesi: Güvenirlik ve Geçerlik Çalışması", 24-25.

³⁰ Horozcu, "Dinde Yenilikçilik Ölçeğinin Geliştirilmesi: Güvenirlik ve Geçerlik Çalışması", 27-33.

³¹ Ebru Demircioğlu ve Sevilay Kilmen, "Eleştirel Düşünme Eğilimi Ölçeğinin Türkçe'ye Uyarlanması", *International Journal of Social Science* 27 (2014): 215.

³² Demircioğlu ve Kilmen, "Eleştirel Düşünme Eğilimi Ölçeğinin Türkçe'ye Uyarlanması", 214.

mada söz konusu ölçeğin tercih edilmesinde ölçeğin, bilişsel olgunluğa ve yenilikçiliğe işaret eden maddelerinin dinde yenilikçilik ölçeği ile paralel bilişsel yetenekleri ölçüyor olmasıdır. Ölçeğin madde sayısının diğer ölçeklere göre daha az olması da bu seçimde etkili olmuştur. Zira ölçme aracındaki madde sayısı artıp cevaplama süresi uzadıkça rastgele işaretleme ve tesadüfi hataların arttığı düşünülmektedir.

2.3. Evren ve Örneklem

Araştırmanın evrenini 2019-2020 eğitim öğretim yılında Necmettin Erbakan Üniversitesi Ahmet Keleşoğlu İlahiyat Fakültesi'nde öğrenim görmekte olan öğrenciler oluşturmaktadır.

Araştırmanın örnekleme ise bu fakültede hazırlık, 1, 2, 3 ve 4. Sınıflarında öğrenim gören öğrenciler arasından basit tesadüfi yöntemle seçilen 437 öğrenciden oluşmaktadır. Ancak 73 ölçek formu eksik veya hatalı doldurulduğundan örneklem dışında bırakılmış ve nihai olarak 364 öğrenciden toplanan veriler örnekleme dahil edilmiştir.

2.4. Araştırmaya Katılanların Nitelikleri

Araştırmaya katılan öğrencilerin %70,9 (258)'i kız, %29,1 (106)'sı erkektir. Bu durumda araştırmaya katılanların çoğunluğunu kız öğrencilerin oluşturduğu görülmektedir.

Örnekleme dahil edilen Hazırlıktan 4. Sınıfa kadarki öğrencilerin dağılımına bakıldığında ise örneklem grubunun %19,5 'ini (71) hazırlık sınıfında, %29,1'inin (106) birinci sınıfta, %22,5'inin (82) ikinci sınıfta, %16,8'inin (61) üçüncü sınıfta, %12,1'inin (44) ise dördüncü sınıfta öğrenim görmekte olduğu tespit edilmiştir. Dördüncü sınıf öğrencilerinin araştırmaya katılma hususunda diğer sınıflara oranla daha az gönüllülük gösterdiği fark edilmektedir. Araştırmanın yapıldığı tarihlerde hazırlık sınıfı öğrencilerinin örnekleme katılarak ilahiyat fakültesi öğrencilerine genellenen bir sonuca ulaşmak problemlili bir durum gibi görünse de bu sınıfta öğrenim gören öğrencilerin yüksek din öğrenimi sürecinin başında iken dinde yenilikçilik algılarının tespit edilmesi, yüksek din öğretiminin bu algıya ne ölçüde etki ettiğini göstermesi ve diğer sınıf düzeyleriyle kıyaslamaya imkan sağlaması bakımından belirleyici bir husustur.

Araştırmaya katılanların mezun oldukları lise türüne göre dağılımda ise %79,9 (291) oranla en yüksek sırada yer alan kurumun İmam Hatip Liseleri olduğu görülmektedir. Bunu sırasıyla; %7,4 (27) oranla Anadolu Liseleri %3,8 (14) oranla düz liseler, %3,6 (13) ile açık öğretim lisesi ve %3 (11) oranla meslek liseleri takip etmektedir. Seçeneklerde bulunmayan bir lise türünden mezun olduğunu belirtenlerin oranı ise %2,2 (8)'dir.

Katılımcıların dini inanç ve düşüncelerinin oluşumunda en çok etkili olduğunu düşündükleri faktöre yönelik tercihleri ise %11,3 (41) ile İlahiyat Fakültesi'nde almakta oldukları eğitim, %13,2 (48) ile İlahiyat öncesi okullarda alınan DKAB dersleri, seçmeli din dersleri veya İHL meslek dersleri eğitimi, %50,3 (183) ile aileler, %8 (29) ile cami ve Kur'an kursları, %11,5 (42) kendi çabaları ve %5,8

(21) ile seçeneklerde bulunmayan başka bir faktör şeklinde dağılmaktadır. Örneklemi oluşturan öğrencilerin yarısı dini inanç ve düşüncelerinin oluşumunda en çok ailelerinin etkili olduğunu belirtirken İlahiyat Fakültesi'nde alınan eğitimin en çok etkili olduğunu düşünenlerin oranının (%11,3) düşük olduğu dikkat çekmektedir.

Araştırmaya katılanların dini geleneğe bakış açıları ve eleştirel düşünme eğilimleri üzerinde ailelerinin ebeveynlik tutumlarının da etkili olabileceği düşünülerek bu durum bağımsız değişken olarak ölçek formunda yer almıştır. Söz konusu duruma göre araştırmaya katılan öğrencilerin %14,3'ü (52) ailesini otoriter, %44,5'i (162) demokratik, %28,6'sı (104) aşırı koruyucu, %3,6'sı (13) ilgisiz, %9,1'i (33) ise değişken ve tutarsız olarak nitelemiştir. Dağılıma bakıldığında örneklemi oluşturan katılımcıların çoğunluğunun demokratik bir aile yapısından geldiği bunu aşırı koruyucu ve kollayıcı ebeveynlik tutumunun takip ettiği görülmektedir.

Öğrencilerin dinde yenilikçiliğe bakış açılarını ya da eleştirel düşünme eğilimlerini etkileyebileceği düşünülen bir husus olarak fakülte dışında herhangi bir kurum ya da kişiden dini eğitim almakta olup olmadıkları sorulmuş ve bu soruya katılımcıların %45,9'unun (167) evet, %54,1'inin (197) hayır yanıtını verdiği görülmüştür. Öğrencilerin fakülte dışında dini bir eğitim alma oranlarının yüksek olduğu görülmektedir. Dini eğitim alınan kişi ya da kurumların öğrenci tarafından belirtilmesi istenmiş ve formlar incelendiğinde fakülte dışından alınan dini eğitimin kaynağının vakıf, dernek, STK ve sosyal çevreyle oluşturulan okuma grupları şeklinde oldukça yüksek düzeyde çeşitlilik gösterdiği tespit edilmiştir.

2.5. Uygulama, İşlem ve Analiz

Gerekli izinler alındıktan sonra iki ölçek ve değişkenler eklenerek yönerge hazırlanmıştır. Böylelikle çalışmada kullanılacak ölçme aracına son şekli verilmiş ve uygulanmıştır. Toplanan veriler içerisinde hatalı ve/veya eksik doldurulan formların ayıklanmasının ardından veriler SPSS programına işlenmiştir.

Toplanan veriler normal dağılım gösterdiğinden, farklı iki grup arasındaki ilişki için t testi, daha fazla gruplar için One-way ANOVA ve iki farklı ölçek sonuçları arasındaki ilişki için korelasyon analizi kullanılarak bulgular elde edilmiş ve yorumlanmıştır.

3. Bulgular ve Yorumları

Araştırmanın bu bölümünde, çalışmanın problemlerinde belirtilen sorulara yönelik analizler sonucunda elde edilen bulgular ve yorumları yer almaktadır.

3.1. Dinde Yenilikçiliğe Bakışa Dair Bulgular

Dini geleneğe bakış açısını ölçmeyi amaçlayan Dinde Yenilikçilik Ölçeği (DYÖ) ve alt boyutlarına dair ortalama ve standart sapma değerleri şöyledir:

Tablo 1: Dinde Yenilikçilik Ölçeği ve alt boyutlarına ilişkin puanlar ve standart sapma değerleri

	N	Minimum	Maximum	\bar{x}	ss.
DYÖ Toplam	364	57,00	100,00	78,21	7,78
Eski-yeni ulema kıyası	364	13,00	49,00	31,00	6,41

Geleneğe bakış	364	8,00	29,00	12,54	2,79
Kur'an'a Dönüş	364	8,00	31,00	18,83	3,36
Yenilikçilik hareketine bakış	364	7,00	25,00	15,81	3,23

Tablodaki verilere göre örnekleme oluşturan öğrencilerin 78,21 puan ortalamasıyla dini geleneğe katı gelenekçi bir yaklaşımdan çok yenilikçiliğe yakın bir perspektiften baktıkları söylenebilir.

DYÖ'ne ait eski yeni ulema kıyası alt boyutunda yer alan yedi maddeden alınabilecek en yüksek puan 49 en düşük puan ise 7'dir. Bu alt boyutta yer alan maddelerde günümüzde dini ilimlerle uğraşan hoca ve ulemalarla geçmiş zaman alimleri karşılaştırılmaktadır. Ters maddeler yenilikçiliğe bakış açısına göre puanlandığında alt boyuttan alınan puan arttıkça günümüzdeki ulemanın eski ulemayla ilim, ihlas, samimiyet ve zekâ bağlamında eş değer görülme düzeyi artmaktadır. Bu alt boyutta, araştırmaya katılan öğrencilerin 31 puanlık bir ortalamaya sahip olmaları geçmişte yaşayan alimlere üstün özellikler atfetmedikleri bu konuya daha yenilikçi bir açıdan baktıkları söylenebilir.

5 maddeden oluşan geleneğe bakış alt boyutunda ise fıkıh mezheplerine, mezhep alimlerinin görüşlerinin bağlayıcılığına, fetva verme konusunda bireyin kendi aklını öncelmesine işaret eden maddeler yer almaktadır. Katılımcıların söz konusu alt boyutta maksimum 35 puan üzerinden 12,54 ortalamaya sahip oldukları görülmektedir. Bu alt boyutta, öğrencilerin, eski yeni ulema kıyasına nispeten daha gelenekçi bir yaklaşıma sahip oldukları düşünülebilir.

Kur'an'a dönüş alt boyutunda, günümüzde Kuran'ıyyun adıyla bilinen ve ülkemizde mealcilik biçiminde tezahür eden fikirlere ilişkin görüşlerin ölçülmesini sağlayan beş madde yer almaktadır. Bu maddelerden elde edilen 35 puan üzerinden 18,83'lik ortalama öğrencilerin bu akıma yaklaşık %50 oranında yakın oldukları, ne tam anlamıyla mealci bir zihniyete sahip oldukları ne de katı bir gelenekçilikle hareket ettikleri söylenebilir.

Dört maddeden oluşan ve maksimum 28 puan alınabilecek yenilikçilik hareketine bakış alt boyutunda ise öğrencilerin ortalama puanları 15,81'dir. Bu puan dikkate alındığında araştırmaya katılan öğrencilerin fetvaların yenilenmesi, dini hükümlerin günümüz şartlarına göre değerlendirilmesi, İslam alimlerinin görüşlerinin yerine yeni fikirlerin üretilmesi ve bu yenileşme hareketinin bir sapkınlık işareti olarak görülmemesi gerektiği düşüncesine daha yakın oldukları görülmektedir. Ancak bu oran radikal sayılabilecek düzeyde bir yenileşmeye gidilmesi gerektiği fikrini işaret edecek kadar yüksek değildir.

Alt boyutlardan alınabilecek en yüksek ve en düşük puanlar dikkate alınarak kendi içindeki oranlar ölçüsünde kıyaslama yapıldığında öğrencilerin yenilikçi düşünme oranının en yüksekten düşüğe sırasıyla; eski-yeni ulema kıyası, yenilikçilik hareketine bakış, Kur'an' dönüş ve geleneğe bakış alt boyutlarında olduğu görülmektedir.

Literatürde dinde yenilikçilik algısına dair herhangi bir çalışma bulunmamasıyla birlikte Yeğın, Söylev ve Bulut'un bireysel yenilikçiliğe dair yaptıkları araştırmalarda elde edilen sonuçların bu konu açısından önemli olduğu çünkü bireyin ye-

niliğe bakışının dini fikir ve yorumlardaki bakış açılarını da etkileyebileceği düşünülmektedir. Bu nedenle ilgili araştırmaların sonuçları incelendiğinde Yeğin'in, Abant İzzet Baysal Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nde öğrenim görmekte olan 240 öğrenci ile yaptığı çalışmada, öğrencilerin büyük oranda (%59,2 N=142) "yüksek düzeyde yenilikçi" olup yeniliklere açık bir yapıda oldukları tespit edilmiştir.³³ Benzer şekilde Bulut'un Atatürk, Ankara, Marmara, İstanbul, Fırat, Rize, Dicle ve Çukurova Üniversiteleri'nin DKAB bölümlerinde öğrenim görmekte olan 513 öğrenci üzerinde yaptığı çalışmada da öğrencilerin bireysel yenilikçilik düzeylerinin orta seviyede olduğu görülmüştür.³⁴ Söylev ise Kütahya Müftülüğü'ne bağlı olarak hizmet vermekte olan 287 din görevlisinin bireysel yenilikçilik düzeylerini incelemiş ve din görevlilerinin %52,3'ünün yüksek düzeyde, %43,6'sının ise orta düzeyde yenilikçi kategorisinde yer aldığı sonucuna ulaşmıştır.³⁵ Buradan yola çıkılarak din görevlilerinin ya da yüksek din öğretimi öğrencilerinin bireysel yenilikçilik algılarının, onları kör bir taklitten uzaklaştıracağı ve yeni durumlara ön yargıyla yaklaşmadan önce onları değerlendirebilecekleri biçimde şekillendiği söylenebilir. Bireylerin yeniliklere bakış açısında söz konusu mesele din olduğunda ise yeni yorum ve fikirlerin, dinin temel ilkeleri ve ana kaynakları doğrultusunda değerlendirmeye tabi tutulmasının toplumsal değişim karşısında dinin yaşanabilir bir olgu olarak kalmasına katkı sağlayacağı düşünülmektedir. DYÖ'den alınan puanlara bakılarak da İlahiyat Fakültesi öğrencilerinin, geleneği reddetmemekle birlikte ona taassup derecesinde bir bağlılık göstermedikleri söylenebilir.

3.2. Dinde Yenilikçiliğe Bakışın Bazı Değişkenlere Göre İncelenmesi

Dinde yenilikçiliğe bakış açısı ile cinsiyetler arasında anlamlı bir farklılık olup olmadığına ilişkin t-testi sonucunda aşağıdaki bulgulara ulaşılmıştır.

Tablo-2: Cinsiyete göre DYÖ ve alt boyutlarındaki ortalama, standart sapma ve t testi sonuçları

	Kız N=258		Erkek N=106		t	p
	\bar{x}	ss	\bar{x}	ss		
DYÖ Toplam	78,00	7,37	78,71	8,72	-,793	,428
Eski yeni ulema kıyası	30,72	5,99	31,66	7,30	-1,16	,246
Geleneğe bakış	12,42	2,41	12,82	3,54	-1,04	,296
Kur'an'a dönüş	18,95	3,31	18,53	3,50	1,08	,281
Yenilikçilik hareketine bakış	15,86	2,98	15,69	3,78	,394	,694

Dinde yenilikçi düşünme bakımından kız ve erkek öğrencilerin ortalama puanları arasında anlamlı bir farklılık bulunmamıştır. Bulut'un 2014 yılında DKAB bölümü öğrencileri üzerinde yaptığı çalışmada da öğrencilerin cinsiyetleri ile bireysel

³³ Hüseyin İbrahim Yeğin, "İlahiyat Fakültesi Öğrencilerinin Bireysel Yenilikçilik Düzeyleri", *AİBÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 17/4 (2017): 253.

³⁴ İsmail Bulut, "İDKAB Öğrencilerinin Bireysel Yenilikçilik ve Ahlaki Olgunluk Düzeyleri Üzerine Kelam Dersinin Etkisi", *Kelam Araştırmaları* 12/2 (2014): 87.

³⁵ Ömer Faruk Söylev, "Din Hizmetlerinde İnovasyon ve Din Görevlilerinin Bireysel Yenilikçilik Özellikleri", *DEUİFD Din Psikolojisi Özel Sayısı* (2016): 131.

yenilikçilik düzeyleri arasında anlamlı bir farklılık bulunmadığı görülmektedir.³⁶ Aynı şekilde Yeğ'in İlahiyat Fakültesi öğrencilerinin bireysel yenilikçilik düzeylerine dair araştırmasında da cinsiyet ile bireysel yenilikçiliğin anlamlı bir farklılık oluşturmadığı tespit edilmiştir.³⁷ Bu durumda, cinsiyet ile bireysel yenilikçilikte olduğu gibi dini geleneğe; gelenekçi-yenilikçi yaklaşım arasında bir ilişki bulunmadığı görülmektedir.

Dinde yenilikçiliğe bakış açısından sınıf düzeyleri arasında anlamlı bir farklılık olup olmadığına dair One-Way ANOVA testi yapılmıştır.

Tablo-3: Sınıf düzeylerine göre DYÖ ve alt boyutlarındaki ortalama, standart sapma ve ANOVA testi sonuçları

	Hazırlık N=71		1. Sınıf N=106		2. Sınıf N=82		3. Sınıf N=61		4. Sınıf N=44		F	p
	\bar{x}	ss	\bar{x}	ss	\bar{x}	ss	\bar{x}	ss	\bar{x}	ss		
DYÖ Toplam	77,95	9,72	77,49	7,07	79,02	7,77	78,29	7,06	78,72	7,02	,516	,724
Eski yeni ulema kıyası	29,71	7,39	29,92	5,99	32,19	5,89	33,16	6,47	30,41	5,54	4,13	,003
Geleneğe bakış	12,74	2,43	12,37	3,02	12,28	2,24	12,36	3,15	13,34	3,10	1,33	,256
Kur'an'a dönüş	20,18	3,99	19,21	3,18	18,26	2,88	17,83	2,99	18,18	3,32	5,80	,000
Yenilikçilik hareketine bakış	15,30	3,37	15,97	3,05	16,28	3,22	14,93	3,20	15,59	3,22	2,73	,029

Tabloya bakıldığında araştırmaya katılanların, sınıf düzeyleri ile DYÖ'den aldıkları toplam puanlar arasında anlamlı bir ilişki olmadığı görülmektedir ($p=,724>,05$). Puan ortalamaları incelendiğinde hazırlık ile birinci sınıfların en düşük ortalamaya sahip oldukları, bunu üç ve dördüncü sınıfların takip ettiği görülürken ikinci sınıfların en yüksek ortalamaya dine yenilikçi bakış açılarından diğerlerinden daha yüksek düzeyde olduğu fark edilmektedir. Ölçeğe ait alt boyutlar arasında sınıf düzeyinde anlamlı bir farklılık olup olmadığına bakıldığında ise geleneğe bakış açısından da önemli bir farklılık olmadığı görülmekte ancak ölçeğe ait diğer alt boyutlarda anlamlı farklılıklar tespit edilmektedir.

Eski yeni ulema kıyası alt boyutunda meydana gelen farklılaşmanın ($p=,003<,05$) kaynağına post-hoc testleri ile bakıldığında farklılaşmanın, hazırlık sınıfı öğrencileri ile 2 ve 3. sınıflarla, birinci sınıf öğrencileriyle 2 ve 3. sınıflarla ve 4. sınıf öğrencileriyle 3. Sınıf öğrencileri arasında gerçekleştiği görülmektedir. Zira hazırlık sınıfı öğrencilerinin eski-yeni ulema kıyası alt ölçeğinde diğer sınıflardan düşük puan aldıkları, ikinci ve üçüncü sınıflarda bu puanın yükseldiği görülmektedir. Bu durumda yüksek din öğretimine yeni başlamış öğrencilerin, eski ulemaya şimdiki İlahiyat Fakültesi öğretim üyelerinden ve dini ilimlerle meşgul olanlardan çok daha fazla değer atfettikleri ve onların şimdiki hocalarla kıyaslanamayacak bilgi, zekâ ve birikime sahip oldukları algısına sahipken bu algının sınıf düzeyi yükseldikçe azaldığı söylenebilir. Ancak söz konusu bakış açısı dördüncü sınıflarda yeniden düşüş göstererek hazırlık sınıfına yaklaşmaktadır. Hazırlık sınıfı öğrencilerinin eski ulema ve hocalarla bugünküleri karşılaştırdıklarında daha gelenekçi bir yaklaşıma sahip olmalarının, fakülteye gelirken oluşturdukları beklentiden ve bu beklentiyi üniver-

³⁶ Bulut, "İDKAB Öğrencilerinin Bireysel Yenilikçilik ve Ahlaki Olgunluk Düzeyleri Üzerine Kelam Dersinin Etkisi", 88-89.

³⁷ Yeğ'in, "İlahiyat Fakültesi Öğrencilerinin Bireysel Yenilikçilik Düzeyleri", 254.

sitedeki hocalarının karşılayamamış olmasından kaynaklandığı düşünülebilir. Okuma tarafından Dicle Üniversitesi örnekleminde yapılan araştırmada, çalışmaya katılan öğrencilerin %46,8'i "fakülteye girdikten sonra ümitlerinin karşılanmadığını" ve %13,2'sinin "hayal kırıklığına uğradığını" belirttiği görülmektedir. Toplamda öğrencilerin %60'ının beklentileriyle İlahiyat eğitiminin uyuşmadığının tespit edilmesinin ardında, öğrencilerin fakülteye gelirken sahip oldukları dini düşünce, bilgi ve inançlarının pekiştirileceği yönündeki beklentisinin hocalardan duydukları bunlara aykırı görüşler ve fakülteye gelene kadar sahip oldukları birikimin sarsılması neticesinde onlara karşı güvensizlik oluşturması gibi nedenler sıralanmaktadır.³⁸ Bu araştırmada da hazırlık sınıfı öğrencilerinin İlahiyat Fakültesi'ndeki öğretim üyeleri ve günümüzde ulemadan sayılan insanlara yönelik değerlendirmelerinin diğer sınıf düzeylerine nispeten daha geleneksel olması öğrencilerin bu türden beklentilerle fakülteye gelip benzer hayal kırıklıkları yaşamaları ile ilişkilendirilebilir.

Benzer şekilde Koç'un Karadeniz Teknik Üniversitesi ve Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültelerinde yapmış olduğu araştırmada öğrenciler ilahiyat fakültesi öğretim üyelerinin; alan bilgisi ve bilimsel yeterlilik (%17), örnek bir kişilik ve karakter (%15,4), samimiyet ve gayret (%13,1), öğrenciye değer vermek (%11,2), öğrenciye rehberlik etmek (%7,8) konularında yeterliliğe sahip olmalarını beklediklerini tespit etmiştir.³⁹ Uçar'ın çalışmasında ise İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nde öğrenim görmekte olan öğrencilerin öğretim elemanlarıyla ilgili problemlerinin nedenlerinin tespit edilmesine yönelik sorular yöneltilmiş ve öğrencilerin, hocaların ders işleme metodu bakımından öğrencilerin aktif olarak katılımının sağlanmaması, derslerin ezberciliğe yönelik olması, ders kitabı, slayt gibi materyallere aşırı bağlı kalınarak düşünme ve araştırmaya açık bir eğitimin olmaması, öğretim elemanları ile etkili ve yeterli iletişim kuramamaları gibi yönlerden sorunlar olduğu belirtilmiştir.⁴⁰ Eski yeni ulema kıyası hususunda dördüncü sınıf öğrencilerinin ortalama puanlarının yeniden düşüş gösterdiği tespit edilmiştir. Bu duruma ilişkin Özenç'in Dicle Üniversitesi örnekleminde yaptığı araştırmada, çalışmaya katılan son sınıf öğrencilerinin yalnızca %1,3'ü İlahiyat Fakültesi'ndeki eğitimi tamamen yeterli, %26,5'i kısmen yeterli %72,2'si ise yetersiz gördüklerini belirtmişlerdir. Bu değerlendirmede ise verilen eğitimin beklentilerini karşılamadığı, ders hocalarının formasyon ve alan bilgisine dair eksikliklerinin olmasının etkili olduğunu ifade etmişlerdir.⁴¹ Söz konusu bulguların aksine Turan ve Nazıroğlu'nun Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nde yapmış oldukları araştırmaya katılanların

³⁸ Ejder Okumuş, "İlahiyat Fakültesi Öğrencilerinin Problemleri-Dicle Üniversitesi Örneği-", *Değerler Eğitimi Dergisi* 5/13 (2007): 67-68.

³⁹ Ahmet Koç, "İlahiyat Fakültesi (İlahiyat Lisans Programı) Öğrencilerinin Sorunları ve Beklentileri", *M.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi* 25/2 (2003): 42.

⁴⁰ Recep Uçar, "İlahiyat Fakültesi Profili, Akademik Eğilimleri ve Aldıkları Eğitime İlişkin Memnuniyet Algıları (İnönü Üniversitesi Örneği)", *İ.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8/2 (2017): 156-161.

⁴¹ Ali Özenç, "Son Sınıf Öğrencilerine Göre Beklentileri Karşılama ve Mesleki Hayata Hazırlamada İlahiyat Fakültelerinde Eğitim (Dicle Üniversitesi Örneği)", *International Journal of Kurdish Studies* 3/1 (Ocak 2017): 12-13.

%78,5'i fakültenin eğitim imkanlarının yeterli olduğunu, %19'u kısmen yeterli olduğunu %2,5'i ise yetersiz olduğunu belirtmiştir.⁴² Ancak bu değerlendirme yalnızca öğretim elemanlarının niteliği ve onlara karşı beklentilerle sınırlı olmayıp, kütüphane imkanları, ders müfredatı gibi hususlarla birlikte ele alındığından genel değerlendirmede bu oranın yükselmiş olabileceği düşünülmektedir.

Geleneğe bakış alt boyutunda hazırlık, bir, iki ve üçüncü sınıfların hemen hemen aynı ortalamaya sahip olduğu ancak bu puanın dördüncü sınıfta istatistiksel olarak anlamlı bir farklılık oluşturacak düzeyde olmasa da yükseldiği görülmektedir. Özenç'in çalışmasına katılan İlahiyat Fakültesi son sınıf öğrencilerine geleneksel din anlayışına ters olarak algılanan konuların derslerde dile getirilmesi hakkında ne düşündükleri sorulmuş ve öğrencilerin %56,1'i farklı fikirlerin tartışılmasını gerekli, %41,3'ü ise yanlış ve gereksiz bulduğunu belirtmiştir.⁴³ Bu durum, bu çalışmada elde edilen bulgu ile birlikte yorumlandığında yüksek din öğretiminin son basamağındaki öğrencilerin büyük çoğunluğunun geleneksel din anlayışına ters düşse de bunların dile getirilip tartışılabileceğini, geleneksel dini anlayışın eleştirel bir gözle incelenebileceğini ve geleneğe kör bir taklitle bağlanmadıklarının göstergesi olarak yorumlanabilir.

Sınıf düzeyi ile anlamlı ilişkinin tespit edildiği diğer alt boyut Kur'an'a dönüş alt ölçeğidir ($p=,000<,05$). Farklılığın kaynağı için post-hoc testine bakıldığında hazırlık sınıfı ile 2,3 ve 4. sınıflar ve ayrıca birinci ve üçüncü sınıflar arasında olduğu görülmüştür. Söz konusu sonuç, hazırlık sınıfı öğrencilerinin ayetlere getirilen yorumlardan ziyade daha katı biçimde Kur'an ayetlerinin kendisine bağlı kalınması gerektiği yönündeki düşünceleri diğer sınıflara kıyasla daha fazla benimsediklerini göstermektedir.

Yenilikçiliğe bakış alt boyutundan alınan puanlar sınıf düzeyleri açısından birbirine yakın olmakla birlikte üçüncü sınıfta puanın düştüğü ve anlamlı bir farklılık olduğu görülmektedir ($p=,029<,05$). Bu farklılık üçüncü sınıflar ile bir ve ikinci sınıflar arasında oluşmuştur. Üçüncü sınıfta yenilikçi akımın öne sürdüğü günümüzde dini hükümlerin yeniden ele alınması, fetvaların şekillendirilmesi ve İslam alimlerinin fikirlerinin tekrar edilmesinin ötesine gidilmesi gerektiği yönündeki düşünce zayıflarken bu düşünce birinci ve ikinci sınıfta güçlenmektedir. Ortalama puanlara bakıldığında da sınıf düzeyi açısından doğrusal bir eğrinin olduğu söylenebilir.

Ölçeğin toplam puanı ve alt boyutlar sınıf düzeyine göre incelendiğinde en düşük puanların hazırlık ve birinci sınıflara, en yüksek puanların ise ikinci sınıfları takiben üçüncü ve dördüncü sınıf öğrencilerine ait olduğu görülmektedir. Bu durumda öğrenciler ilahiyat fakültesine başladıklarında daha geleneksel bir yaklaşım sergilerken sınıf düzeyi yükseldikçe yenilik düşüncesi daha ılımlı hale gelmektedir. Hem ölçeğin bütününde hem de alt boyutlarında sınıf düzeylerine göre alınan puanlar incelendiğinde, fakülte öğrencilerinin hiçbir sınıf düzeyinde katı bir gelenekçi ya

⁴² İbrahim Turan ve Bayramali Nazıroğlu, "İlahiyat Fakültesine Yeni Gelen Öğrencilerin Sorun ve Beklentileri: OMÜ İlahiyat Fakültesi Örneği", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 8/36 (Şubat 2015): 472.

⁴³ Özenç, "Son Sınıf Öğrencilerine Göre Beklentileri Karşılama ve Mesleki Hayata Hazırlamada İlahiyat Fakültelerinde Eğitim (Dicle Üniversitesi Örneği)", 19.

da radikal bir yenilikçi eğilimde olmadıkları da görülmektedir. Ancak hazırlık sınıfı ve diğer sınıflar arasındaki puanlar dikkate alındığında, yüksek öğretim kurumlarında alınan din eğitiminin istatistiksel olarak anlamlı bir farklılık yaratmayacak düzeyde dini geleneğe yenilikçi bakış açısını arttırdığı söylenebilir. Bu sonuç üzerinde, öğrencilerin mezun oldukları lise türü, dini bilgileri üzerinde en çok etkili olduğunu düşündükleri faktör, dışarıdan dini bir eğitim alıp almadıkları ve ailelerinin ebeveynlik tutumunun da etkisi olabileceği düşünüldüğünden burada elde edilen sonuç söz konusu değişkenler bağlamında da incelenerek daha sağlıklı bir sonuca ulaşılabilir.

Araştırmaya katılan öğrencilerin mezun oldukları lise türüne göre DYÖ ve alt boyutlarından aldıkları ortalama puanlar ve bu değişkenler arasındaki ilişki Tablo-4'te gösterilmektedir.

Tablo-4: Mezun olunan lise türüne göre DYÖ ve alt boyutlarındaki ortalama, standart sapma ve ANOVA testi sonuçları

	İmam Hatip N=291		Anadolu Lisesi N=27		Meslek Lisesi N=11		Düz Lise N=14		Açık Öğretim N=13		Diğer N=8		F	p
	\bar{x}	ss	\bar{x}	ss	\bar{x}	ss	\bar{x}	ss	\bar{x}	ss	\bar{x}	ss		
DYÖ Toplam	77,62	7,62	82,33	8,45	77,18	6,50	81,14	8,38	77,53	8,35	83,12	5,59	3,018	,011
Eski yeni ulema kı- yası	30,74	6,31	32,00	4,88	31,45	6,97	32,21	8,53	32,23	9,65	32,37	3,11	,498	,778
Geleneğe bakış	12,38	2,48	14,37	4,91	11,90	1,92	13,00	3,50	11,76	1,92	13,37	2,72	3,113	,009
Kur'an'a dönüş	18,69	3,34	19,18	2,98	18,54	2,54	20,92	3,95	18,15	4,18	20,50	2,97	1,767	,119
Yenilikçilik hareke- tine bakış	15,79	3,14	16,51	3,23	15,27	3,82	15,00	4,70	15,38	3,73	16,87	1,88	,712	,615

Araştırmaya katılanların büyük çoğunluğunu İmam Hatip Lisesi'nden mezun olan öğrencilerin oluşturduğu ve DYÖ toplam puan ile mezun olunan lise türü arasında anlamlı bir farklılık olduğu görülmektedir ($p=,011<,05$). Alt boyutları açısından bakıldığında ise yalnızca geleneğe bakış alt boyutunda anlamlı bir farklılaşma vardır ($p=,009<,05$). Tabloda meslek lisesi ve açıköğretim lisesinden sonra İmam Hatip Lisesi öğrencilerinin genel toplam ve alt boyutlarda daha düşük puana sahip oldukları en yüksek puanı ise Anadolu lisesi ve diğer liselerden mezun olan öğrencilerin aldıkları görülmektedir. Buna göre; Anadolu lisesi ve diğer liselerden mezun olanların daha yenilikçi bir dini anlayışa sahip oldukları söylenebilir. Zira farklılaşmanın kaynağına post-hoc testi ile bakıldığında da farkın Anadolu lisesi ve diğer liseler ile İmam Hatip Lisesi arasında olduğu tespit edilmiştir. Aynı farklılık geleneğe bakış alt boyutunda da aynı doğrultuda tespit edilmiştir. İmam Hatip Liselerinde Anadolu liseleri ve diğer lise türlerine kıyasla daha gelenekçi bir dini yaklaşıma yönelik bilgilerin verildiği söylenebilir. Ancak geleneğe yönelik bu eğilimin; araştırmaya katılan bütün öğrencilerin DYÖ'den aldığı toplam puan ortalaması 78,21 iken İmam Hatip Lisesi öğrencilerinin aldığı toplam puan ortalamasının 77,62 ile yaklaşık olarak 0,6 puanlık farkın olması söz konusu farklılığın ciddi bir boyutta olmadığını göstermektedir.

Coşkun ve Şentürk, İmam Hatip Lisesi öğrencilerinin gelenek ve modernleşmeye dair fikirlerini tespit etmek amacıyla 1997 ve 2009 yıllarında aynı maddeleri

içeren anketleri uygulamış ve araştırmanın sonuçları karşılaştırmışlardır. Kadın sorununa yaklaşım, din, bilim, kültür ilişkisi ve Türkiye'nin modernliğine ilişkin maddelede 1997'den 2009'a İmam Hatip öğrencilerinin düşüncesinin 1997'de daha gelenekçi bir eğilim gösterirken 2009'da modern muhafazakarlığa doğru değiştiği neticesine ulaşılmıştır.⁴⁴ Söz konusu çalışmada elde edilen sonuç doğrudan dini geleceğe bakış açısındaki yenileşmeyi işaret etmemekle birlikte modernleşme faktörünün dini geleceğe bakışı da etkileyebileceği düşünülmektedir. Bu araştırmanın verileriyle birlikte değerlendirildiğinde, İmam Hatip lisesinden mezun olan öğrencilerin, Anadolu lisesi ve diğer liselere kıyasla çok düşük bir puan farkıyla da olsa daha gelenekçi bir eğilime sahip olmaları sonucunda İmam Hatip öğrencilerinin, dönemsel olarak modernleşmeden etkilendiği ancak modernleşme karşısında daha yavaş bir değişim gösterdiği yorumuna ulaşılabilir.

İlahiyat Fakültesi öğrencilerinin dinde yenilikçiliğe bakış açısının sınıf düzeyi ve mezun olunan lise türüne bakılarak, bu kurumlarda aldıkları din eğitimiyle şekillendiği düşünülemeyeceğinden katılımcılara din inanç ve düşüncelerinin oluşumunda en çok etkili olan faktör sorusu yöneltilmiştir. Bu soruya ilişkin ortalama puanlar ve bu farkın anlamlı olup olmadığına ilişkin ANOVA analizinin sonuçları aşağıdaki gibidir.

Tablo-5: Dini inanç ve düşüncelerinin oluşumunda en çok etkili olduğu düşünülen faktöre göre DYÖ ve alt boyutlarındaki ortalama, standart sapma ve ANOVA testi sonuçları

	İlahiyat Fakültesi N=41		İlahiyat öncesi din dersleri N=48		Ailem N=183		Cami ve Kur'an kurs- ları N=29		Kendi çabam N=42		Diğer N=21		F	p
	\bar{x}	SS	\bar{x}	SS	\bar{x}	SS	\bar{x}	SS	\bar{x}	SS	\bar{x}	SS		
DYÖ Toplam	79,34	8,20	76,00	7,154	77,82	7,50	80,55	10,08	79,80	6,89	78,00	8,07	1,941	,087
Eski yeni ulema kı- yası	30,46	6,63	29,22	6,60	31,07	6,09	31,86	7,21	32,23	6,76	31,80	6,07	1,285	,270
Geleneğe bakış	12,73	3,68	12,85	2,85	12,39	2,26	12,20	3,16	12,97	3,49	12,28	2,93	,572	,722
Kur'an'a dönüş	19,63	3,48	18,66	2,65	18,64	3,39	19,79	4,22	18,47	3,08	18,71	3,53	1,174	,321
Yenilikçilik hareketine bakış	16,51	2,73	15,25	2,98	15,66	2,94	16,68	3,86	16,11	3,98	15,19	4,22	1,413	,219

Öğrencilerin dini inanç ve düşüncelerinin oluşumunda en çok etkili olduğunu düşündükleri faktörler ile dinde yenilikçilik algıları arasında anlamlı bir farklılık olmadığı görülmektedir ($p=,087>,05$). Fakat bu faktörlere göre ortalama puanlara bakıldığında; dini düşüncelerinin şekillenmesinde, köklü bir geçmişe dayanması bakımından geleneksel kurumlar olarak betimlenebilecek cami ve Kur'an kurslarının etkili olduğunu belirten öğrencilerin yenilikçilik algısının daha yüksek ortalamaya sahip olduğunun görülmesi dikkat çekicidir. Bu ortalamayı kendi çabasıyla dini düşüncesinin şekillendiğini belirten öğrenciler ve sonrasında İlahiyat Fakültesi'nde alınan

⁴⁴ Mustafa Kemal Coşkun ve Burcu Şentürk, "Gelenekçilikten 'Muhafazakar Modernliğe': İmam Hatip Okulları Örneği", *Mülkiye* 34/268 (2010): 262.

eğitim takip etmektedir.

Katılımcıların yarısı (N=183, %50,3) dini inanç ve düşüncelerinin oluşumunda en etkili faktörün aileleri olduğunu belirtmiştir. Bu bakımdan ailelerin ebeveynlik tutumlarının dini geleneğe bakış açısını şekillendiren unsurlardan biri olduğu düşünülebilir.

Tablo-6: Öğrencilerin ebeveynlerinin tutumlarına göre DYÖ ve alt boyutlarındaki ortalama, standart sapma ve ANOVA testi sonuçları

	Otoriter N=52		Demokratik N=162		Aşırı koruyucu N=104		İlgisiz N=13		Değişken ve tutarsız N=33		F	p
	\bar{x}	ss	\bar{x}	ss	\bar{x}	ss	\bar{x}	ss	\bar{x}	ss		
DYÖ Toplam	79,21	8,27	78,54	8,06	77,84	7,18	75,84	5,85	77,0	8,16	,826	,509
Eski yeni ulema kıyası	32,01	7,38	30,57	6,54	31,29	6,06	30,69	6,53	30,63	5,11	,591	,669
Geleneğe bakış	12,53	2,91	12,80	3,12	12,34	2,41	12,84	3,07	11,72	1,54	1,240	,294
Kur'an'a dönüş	18,55	3,53	19,24	3,59	18,52	3,16	17,76	3,03	18,66	2,55	1,239	,294
Yenilikçilik hareketine bakış	16,09	3,38	15,87	3,18	15,67	3,14	14,53	3,15	16,03	3,58	,700	,592

Araştırmaya katılanların ebeveynlik tutumunu nasıl değerlendirdiğine ilişkin olarak ölçekten alınan ortalama puanlara bakıldığında otoriter anne baba tutumu içerisinde yetiştirilmiş öğrencilerin yenilikçiliğe daha yakın, ilgisiz tutumda yetiştirilenlerin ise diğer gruplara kıyasla daha gelenekçi düşündükleri görülmektedir. Ancak söz konusu puan farklılığı istatistiksel olarak ölçeğin bütününde ve alt boyutlarında anlamlı bir farklılık oluşturacak düzeyde değildir.

Anne baba tutumu bireyin hayatında pek çok hususu etkilemekte bunlarla birlikte bireyin din algısını ve ilerleyen yaşlarında din ile ilişkisini belirleyen bir unsur olarak karşımıza çıkmaktadır. Kimter, görüşme metoduyla yaptığı araştırmada, ilgili ve sevgisini gösteren ebeveynlerin din eğitiminde de bu tutumu sürdürmeleri neticesinde bu tip ailelerde yetişen bireylerin dine daha ılımlı yaklaştıkları ancak baskıcı ve zorlayıcı bir üslup benimseyen ebeveynlerin çocuklarında dine karşı mesafeli bir tavır olduğu sonucuna ulaşmıştır⁴⁵. Benzer şekilde Bilecik'in görüşme tekniğiyle yaptığı çalışmada da doğru bir anne baba tutumu, aile içerisindeki dini yaşantı örneği ve din eğitimiyle birleştiğinde olumlu bir din algısı ve dindarlık ile sonuçlanırken, baskı, korkutma, aşırı koruyuculuk nedeniyle çocuğu dini hayatın gereklerinden uzaklaştırma ya da ilgisizliğin daha çok, olumsuz sonuçlar verdiği belirtilmektedir.⁴⁶ Tablo-6'ya bakıldığında yenilikçilik düzeyi en yüksek bireylerin anne baba tutumlarını otoriter olarak betimledikleri bunu demokratik ailelerin takip ettiği görülmektedir. Ebeveynlik tutumu ile dinde yenilikçilik algısı arasında anlamlı

⁴⁵ Nurten Kimter, "İlgili- Seven Anne-Baba Tutumları ile Din ve Dindarlık Arasındaki İlişki Üzerine", *Dini Araştırmalar* 18/46 (2015): 34-37.

⁴⁶ Sümeyra Bilecik, "Anne Baba Tutumlarının Bireylerin Din Algısına Etkisi", *Değerler Eğitimi Dergisi* 15/33 (Haziran 2017): 27-28.

bir ilişki ortaya çıkmamış olmakla birlikte araştırmada, söz konusu öğrencilerin ailelerinin dinde yenilikçiliğe bakış açısı tespit edilmediğinden, ebeveynlik üslubu ile dinde yenilikçilik algısının oluşum sürecine dair daha net söylemlere ulaşmak mümkün görünmemektedir.

Dinde yenilikçilik algısına etki edebilecek faktörler arasında cinsiyet, fakülte-deki sınıf düzeyleri, mezun olunan lise türü, dini bilgilerini daha çok edindikleri kaynak ve aile tutumunun yanı sıra fakülte dışında herhangi bir kurum ya da kişiden dini bilgilerine katkı sağlayacak bir eğitim (ders, kurs vb.) alma durumlarının de yer aldığı düşünülmüştür. Buna ilişkin olarak yapılan t-testine dair analiz şöyledir:

Tablo-7: Fakülte dışında dini bilgilerine katkı sağlayan bir eğitim alma durumuna göre DYÖ ve alt boyutlarındaki ortalama, standart sapma ve t testi sonuçları

	Evet N=167		Hayır N=197		t	p
	\bar{x}	ss	\bar{x}	ss		
DYÖ Toplam	76,92	7,69	79,29	7,72	-2,92	,004
Eski yeni ulema kıyası	30,93	6,74	31,05	6,12	-1,80	,857
Geleneğe bakış	12,15	2,51	12,86	2,98	-2,44	,015
Kur'an'a dönüş	18,19	3,26	19,38	3,36	-3,40	,001
Yenilikçilik hareketine bakış	15,64	3,11	15,95	3,33	-,904	,367

Ölçekten alınan toplam puan ve alt boyutlarına ilişkin analizlere bakıldığında dinde yenilikçilik algısı ile fakülte dışında dini bir eğitim alma durumları arasında anlamlı bir farklılaşma görülmektedir ($p=,004<,05$). Ayrıca geleneğe bakış ($p=,015<,05$) ve Kur'an'a dönüş ($p=,001<,05$) alt boyutlarında da anlamlı bir fark vardır. Puan ortalamaları açısından bakıldığında fakülte dışında dini bilgi ve anlayışlarına katkı sağlayacak bir eğitim, ders veya kurs aldığını belirten öğrencilerin puanlarının daha düşük olduğu yani geleneksel algılara daha yakın oldukları görülmektedir. Fakülte dersleri dışında dini bir eğitim aldığını belirtenlerin ilgili kurum ya da kişiyi yazılı olarak ifade etmeleri istenmiştir. Yazılı olarak alınan cevaplar incelendiğinde öğrencilerin fakülte dışında; sivil toplum kuruluşları çatısı altında vakıflar, dernekler, Diyanet İşleri Başkanlığı'na bağlı kurslar, fakültede öğretim üyesi olan hocalarla gönüllük esasına dayalı olarak yürütülen özel dersler, fakülte dışından dini bilgi sahibi olduğu düşünülen kişilerle yapılan sohbetler ve özel dersler, okuma grupları ve dini cemaatlerden dini bilgilerine katkı sağlayan eğitimler aldıkları görülmüştür. Fakülte dışından dini bir eğitim alan öğrencilerin %45,9 oranında olması yüksek din öğretimi görmekte olan bireylerin niçin ayrıca dini bir eğitim alma ihtiyacında oldukları sorusunu akla getirmektedir.

Araştırmaya katılan öğrencilerin fakülte dışından dini bir eğitim aldıklarında daha gelenekçi bir bakış açısına sahip olmalarından yola çıkılarak fakülte öğrencilerinin yaygın din eğitimi veren kurum veya kişilerin bakış açılarından etkilendikleri söylenebilir. Ancak yaygın din eğitimi veren bütün kurum veya kişileri tek bir perspektiften değerlendirmek ya da gelenekçilik-yenilikçilik skalasında bu sonuçları esas alarak gelenekçi dini eğilim gösterdiklerini söylemek mümkün değildir. Fakat fakülte öğrencilerinin çeşitli dini grup veya cemaatlere ilişkin mensubiyetlerinin, fakülte-deki kurum kültürü ve öğrencilerin aidiyet hissi üzerinde etkili olduğuna dair Osmanoglu'nun ulaştığı sonuçlar dikkat çekicidir. On üç farklı İlahiyat Fakültesinden

988 öğrencinin katılımıyla gerçekleştirilen çalışmada, ilahiyat fakültesi öğrencilerinin yabancılaşma hislerinin nedenleri kategorize edilerek yorumlanmıştır. Öğrenciler arasında, “gruplaşma, cemaatleşme ve kutuplaşma” olduğunu ve bunun yabancılaşma hissini arttırdığı sonucuna ulaşılmıştır.⁴⁷ Aynı çalışmada insan ilişkilerine dair sorunlar ayrı bir tema olarak incelenmiş ve bu tema içerisinde de öğrencilerin bazılarında, kendisi gibi düşünmeyen, kendi mensup olduğu, cemaat, grup vb. topluluğa ait olmayanlara “tekfirci” bir tutumla yaklaşıldığı da ifade edilmiştir.⁴⁸ Bu çalışmadan ve Osmanoğlu'nun çalışmasından elde edilen sonuçlar birlikte değerlendirildiğinde; öğrencilerin fakülte dışında tamamen kendi talep ve ihtiyaçları doğrultusunda dini eğitim almaları dini geleneğe bakış açıları üzerinde etkili olmakla birlikte, bu durumun kimi zaman fakülte ortamına olumsuz şekilde yansdığı söylenebilir.

3.3. Eleştirel Düşünme Eğilimine Dair Bulgular

Araştırmaya katılan öğrencilerin eleştirel düşünme eğilimleri dinde yenilikçilik ile ilişkili olup olmadığını tespit etmek amacıyla EDEÖ ile ölçülmüştür. Demircioğlu ve Kilmen tarafından Türkçe'ye uyarlanan ölçekten alınabilecek en yüksek puan 130, en düşük puan 26'dır. Öğrencilerin eleştirel düşünme eğilimi ölçeğinden ve alt boyutlarından aldıkları puan ortalamaları aşağıda gösterilmiştir.

Tablo-8: EDEÖ ve alt boyutlarına ilişkin puanlar ve standart sapma değerleri

	N	Minimum	Maximum	\bar{x}	Ss.
EDEÖ Toplam	364	28,00	130,00	100,39	14,01
Öngörüsellik	364	13,00	55,00	41,72	6,70
Yenilikçilik	364	7,00	35,00	27,24	4,27
Bilişsel olgunluk	364	7,00	35,00	27,79	4,26

Araştırmaya katılan öğrencilerin eleştirel düşünme eğilimi ölçeğinden aldıkları puan ortalaması 100,39'dur. Bu değer testten alınabilecek en yüksek puan ölçütünde düşünüldüğünde, örnekleme katılan öğrencilerin eleştirel düşünme eğiliminin ortanın üzerinde, yüksek bir düzeye yakın olduğu söylenebilir.

Ölçekte, eleştirel düşünmenin alt boyutlarından biri olan ve on bir madde ile ölçülen öngörüsellik, bir problemi çözerken ya da karar verirken, gerekçelendirme ve mantıksal ilişkiler kurma gibi bilişsel becerileri kullanma yetisini ifade etmektedir.⁴⁹ Bu alt boyuttan alınabilecek en yüksek puan 55 iken araştırmaya katılan öğrencilerin ortalama puanlarının 41,72 olduğu ve öngörüselliğe ilişkin becerileri yüksek düzeyde kullanabildikleri düşünülebilir.

Yenilikçilik, bireyin sürekli yeni şeyler öğrenmeye yönelik isteği ve yeni bilgilere açık olmasına yönelik eğilimdir. Yenilikçi düşünebilen bireyler, araştırma ve

⁴⁷ Cemil Osmanoğlu, “Türkiye’de Yüksek Din Eğitimi ve Kurumsal Yabancılaşma: İlahiyat Fakültesi Örneği”, *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 43/2 (Aralık 2017): 241.

⁴⁸ Osmanoğlu, “Türkiye’de Yüksek Din Eğitimi ve Kurumsal Yabancılaşma: İlahiyat Fakültesi Örneği”, 237-238.

⁴⁹ Ebru Demircioğlu, *Eleştirel Düşünme Eğilim Ölçeği'nin Uyarlama Çalışması ve Faktör Yapısının Farklı Değişkenlere Göre İncelenmesi*, (Yüksek Lisans Tezi, Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, 2012), 49.

sorgulama yoluyla yeni şeyler öğrenerek entelektüel çabayı sürdürürler.⁵⁰ Bu ölçekte yedi madde ile ölçülen yenilikçilik alt boyutunda öğrencilerin, 35 puan üzerinden 27,24 ortalamaya sahip olması yeni şeyler öğrenmeye açık olduklarını göstermektedir.

Bilişsel olgunluk, kendi önyargılarını ve inançlarının tek doğru olmadığını farkında olan ve farklı görüşlere sahip insanların fikirlerine açık olup onlara saygı gösteren bireylerin sahip olduğu bir niteliktir. Bilişsel olgunluğa sahip bireyler karar verirken ya da bir problemi çözerken kendi ön kabullerinin doğru olmayabileceğinin farkındadırlar ve inanç/bilgi/tutumlarına kör bir bağlılık göstermeyip objektif bir biçimde doğruya ulaşmaya çabalamaktadırlar.⁵¹ Sekiz madde ile ölçülen bilişsel olgunluk alt boyutunda öğrenciler 40 puan üzerinden 27,79 ortalamaya sahiptir. Bu durumda, örnekleme katılan öğrencilerin bağınazlık ve taassuptan büyük ölçüde uzak oldukları söylenebilir.

Elde edilen bulgular, İlahiyat Fakültesi öğrencilerinin eleştirel düşünme eğilimlerine dair yapılan araştırmaların bulgularıyla kıyaslandığında Coşkun'un Atatürk, Dicle, İnönü, Ondokuz Mayıs ve Uludağ Üniversitelerinin DKAB bölümlerinde öğrenim görmekte olan 273 öğrenci ile yaptığı çalışmada, öğrencilerin %75'inin orta düzey puan grubunda, %9'unun yüksek puanlı, %21'inin ise düşük puanlı grupta yer aldığı sonucuna ulaşmıştır.⁵² Ev'in, Celal Bayar Üniversitesi DKAB bölümü birinci sınıfta öğrenim gören 94 öğrenci örnekleminde yaptığı araştırmada da Coşkun'a benzer biçimde, örnekleme oluşturan öğrencilerin orta düzeyde eleştirel düşünme eğilimine sahip oldukları tespit edilmiştir.⁵³ Ancak Erdoğan'ın; Atatürk, Dicle, Dokuz Eylül, Erciyes, İstanbul, Marmara, Ondokuz Mayıs, Necmettin Erbakan ve Uludağ Üniversitelerinin DKAB bölümlerindeki 813 öğrenci ile yaptığı araştırmada, araştırmaya katılanların eleştirel düşünme eğilimlerinin düşük olduğu sonucuna ulaşılmıştır.⁵⁴ Buna rağmen, bu çalışmada ulaşılan sonucun literatürdeki araştırmaların çoğuyla benzerlik arz ettiği, yapılan çalışmalardaki sonuçlar arasındaki farklılığın araştırmanın yapıldığı yıllardaki öğrenci profillerindeki farklılıklara bağlı olabileceği söylenebilir.

3.4. Dinde Yenilikçilik- Eleştirel Düşünme Eğilimi İlişkisine Yönelik Bulgular

Araştırmanın problemlerinden biri dinde yenilikçiliğe bakış ile eleştirel dü-

⁵⁰ Demircioğlu, *Eleştirel Düşünme Eğilim Ölçeği'nin Uyarlama Çalışması ve Faktör Yapısının Farklı Değişkenlere Göre İncelenmesi*, 50.

⁵¹ Demircioğlu, *Eleştirel Düşünme Eğilim Ölçeği'nin Uyarlama Çalışması ve Faktör Yapısının Farklı Değişkenlere Göre İncelenmesi*, 49.

⁵² Mehmet Kamil Coşkun, "Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretmen Adaylarının Eleştirel Düşünme Eğilimleri (İlahiyat-Eğitim DKAB Karşılaştırması)", *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 17/1 (2013): 154.

⁵³ Hacer Aşık Ev, "Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretmen Adayları ve Eleştirel Düşünme (Celal Bayar Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Birinci Sınıf Öğrencileri Örneği)", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 7/32 (2014): 455.

⁵⁴ İrfan Erdoğan, "Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretmen Adaylarının Eleştirel Düşünme Eğilim Düzeylerinin İncelenmesi", *Marife* 15/1 (Haziran 2015): 339.

şünme eğilimi arasında anlamlı bir ilişki olup olmadığının test edilmesidir. Bunu tespit edebilmek için iki ölçek ve alt boyutları arasındaki korelasyona dair analizler yapılmıştır. Veriler normal dağılım gösterdiğinden bu analizde Pearson Momentler Çarpımı analizi kullanılmıştır. Söz konusu analizin sonuçları Tablo 9'daki gibidir.

Tablo-9: DYÖ ve EDEÖ arasındaki ilişkiye dair korelasyon analizi

	EDEÖ Toplam	DYÖ Toplam
DYÖ	r ,057	1
	p ,276	

Dinde yenilikçiliğe bakış ile eleştirel düşünme eğilimi ölçeğinden alınan toplam puanlar arasında anlamlı bir ilişki yoktur ($r=,057$, $p=,276>,05$). Söz konusu iki değişken arasındaki determinasyon katsayısı $r^2=,0032$ 'dir. Bu bulgu %0,32 düzeyinde ortak bir varyansın olduğunun diğer bir ifadeyle dinde yenilikçilik eleştirel düşünmenin ya da eleştirel düşünme dinde yenilikçiliğe bakış açısının varyansını %0,32 oranında açıkladığının göstergesidir ki bu da hem istatistiksel olarak hem de olgusal olarak hiçbir ilişkinin bulunmadığını ifade etmektedir.

Dinde yenilikçilik ile eleştirel düşünme eğiliminin alt ölçekleri arasında bir ilişki olup olmadığı da test edilmiştir. Buna dair tablo şöyledir:

Tablo-10: DYÖ ve EDEÖ alt boyutları arasındaki ilişkiye dair korelasyon analizi

	EDEÖ Öngörüsellik	EDEÖ Yenilikçilik	EDEÖ Bilişsel Olgunluk
DYÖ Eski yeni ulema kıyası	r ,047	,064	,136
	p ,372	,224	,009
DYÖ Geleneğe bakış	r -,025	-,026	-,017
	p ,634	,623	,744
DYÖ Kur'an'a dönüş	r -,029	-,025	,025
	p ,588	,628	,636
DYÖ yenilikçilik hareketine bakış	r -,045	,059	-,007
	p ,395	,258	,896

Her iki ölçeğin alt boyutları arasındaki ilişkiye bakıldığında dinde yenilikçilik ve eleştirel düşünme eğilimi ölçeklerinin alt boyutlarından eski yeni ulema kıyası alt ölçeği ile eleştirel düşünme eğiliminin alt ölçeklerinden bilişsel olgunluk arasında anlamlı bir ilişki olduğu görülmüştür ($r=,136$, $p=,009<,05$). Eski-yeni ulema kıyası alt boyutundaki maddelerde günümüz alim ve hocalarının eskilerle kıyaslama kabul etmeyecek düzeyde yetersiz oluşu geleneksel, şimdiki hocaların da içtihat yapabilecek düzeyde ilim, zekâ ve samimiyete sahip olduğu düşüncesi ise yenilikçi bakış açısına işaret etmektedir. Eleştirel düşünme eğilimi ölçeğinde yer alan bilişsel olgunluk alt boyutu ise bireyin, araştırma, diğer insanlarla tartışma ve tecrübeleri sayesinde edindiği birikimleri düşüncelerine ve karar verme sürecine yansıtarak ön yargılarından çok, ulaştığı objektif sonuçlara göre karar verip düşünebilmesi yeteneğini ölçmektedir. Yani bu alt boyutta yüksek puan alan bireyler, bilginin doğruluğunu kendi inançları doğrultusunda koşulsuz olarak kabul etmektense onları araştırma ve sorgulamayı tercih ederler. Her iki alt boyutun ölçtüğü düşünme ve algılama biçimi birlikte düşünüldüğünde bu iki alt boyut arasındaki ilişkinin diğerleri aksine pozitif çıkmasının nedeni anlaşılabilir. İki alt ölçek arasında görülen bu ilişki, örnekleme katılan öğrencilerin eski ulemanın görüşlerini araştırma ve sorgulama

olmaksızın kabul etmek yerine onların fikirlerini şimdiki ihtiyaçlar ve ortaya koyulan yeni görüşler çerçevesinde düşünüp tartışarak eleştirel bir bakış açısıyla değerlendirmekte olduklarını göstermektedir.

Dinde yenilikçilik ve eleştirel düşünme ölçeklerinin toplamında hem de alt boyutlarında (eski yeni ulema kıyası ve bilişsel olgunluk alt boyutu hariç) herhangi bir ilişkinin bulunmaması, eleştirel düşünmenin dinde yenilikçilik algısı üzerinde ya da dinde yenilikçi algısının eleştirel düşünme üzerinde herhangi bir etkisinin bulunmadığına işaret etmektedir. Buradan yola çıkılarak, bu iki olgunun örnekleme katılan öğrenciler açısından birbirinden bağımsız olarak değerlendirilmesi gerektiği söylenebilir.

Sonuç ve Öneriler

Yüksek din öğrenimi gören öğrencilerin, dini ilim geleneğine ve gerek dinin ana kaynaklarından gerekse geçmiş âlimlerin fikir ve içtihatlarından faydalanılarak günümüzde dini hüküm ve dini gerekliliklerin yenilenmesine yönelik bakış açısı ve bu bakış açısı ile eleştirel düşünme eğilimi arasında herhangi bir ilişki bulunup bulunmadığının tespitini amaçlayan bu çalışmada elde edilen veriler analiz edilerek çeşitli bulgulara ulaşılmış ve bu bulguların yorumlanması neticesinde aşağıdaki sonuçlara ulaşılmıştır:

1. Necmettin Erbakan Üniversitesi Ahmet Keleşoğlu İlahiyat Fakültesi evreninden alınan örnekleme katılan öğrencilerin dinde yenilikçiliğe bakış açısını en yüksek 147 puan üzerinden değerlendiren ölçekte toplam puan ortalamasının 78,21 olduğu görülmüştür. Bu ortalama, öğrencilerin yenilikçi bakış açısına geleneksellikten biraz daha yakın olduklarını göstermektedir. Ancak söz konusu bulgudan yola çıkılarak, öğrencilerin radikal bir yenilikçilik eğiliminde olduğu söylenemeyeceği gibi çalışmanın kavramsal çerçevesinde Horozcu'nun sınıflaması esas alınarak incelenmiş graplardan hangisi içerisinde yer aldıklarına dair bir yoruma da ulaşılamaz.

2. Dinde Yenilikçilik Ölçeği'nin alt boyutlarından alınan toplam puanlara bakıldığında ise öğrencilerin eski-yeni ulema kıyası alt boyutunda yenilikçi algıya daha yakın oldukları, bunu sırasıyla; yenilikçilik hareketine bakış, Kur'an'a dönüş ve geleneğe bakış alt boyutlarının takip ettiği görülmektedir. Buradan yola çıkılarak örnekleme grubunun, günümüzdeki hoca ve âlimlerin görüşlerine de değer atfettikleri, ilim geleneğini oluşturan fikir ve bilgi birikimine yönelik bakış açıları ise bu birikimi, Kur'an ve sünnet mesabesinde görmeyip eleştirilebilecek hususlar olarak düşündükleri söylenebilir. Yenilikçilik hareketinde ise radikal söylemlere sıcak bakmamakla birlikte kısmi bir yenilenmenin dinin yoruma açık kısımlarında mümkün olabileceği ancak Kur'an'ın yorumunda salt akılcılıkla ve metne bağlılıkla sınırlı kalmaması gerektiği düşüncesine sahip oldukları düşünülebilir.

3. Dinde yenilikçiliğe yaklaşım ile cinsiyet değişkeni arasında anlamlı bir farklılık bulunmamasından hareketle dinde gelenekçilik yenilikçiliğin düşünce biçimiyle ilgili olduğu söylenebilir.

4. Araştırmaya katılan öğrencilerin dinde yenilikçiliğe bakış açıları üzerinde almakta oldukları yüksek din öğretimindeki formasyonun etkisine dair yapılan ana-

liz sonucunda ise dinde yenilikçilik ölçeği toplam puanı ile sınıf düzeyi arasında anlamlı bir farklılık görülmemiş olmakla birlikte, hazırlık ve birinci sınıf öğrencilerinin DYÖ'den en düşük puanları almış olmaları yüksek din öğretiminin geleneksel bakış açısını düşük düzeyde etkileyerek yenilik fikrine yaklaştırdığı söylenebilir. DYÖ'nün alt boyutlarından eski-yeni ulema kıyası, Kur'an'a dönüş ve yenilikçilik hareketine bakış alt boyutlarında ise farklılığın kaynağının hazırlık ve birinci sınıflar olduğu görülmektedir. Söz konusu sınıflarda geleneksel bakış açısı daha güçlü iken 2 ve 3. Sınıflarda bu etki yükselmekte dördüncü sınıfta ise yeniden geleneksel bakış açısına doğru değişmektedir. Ancak değişimin sınıf düzeyi ile orantısız olarak yukarı veya aşağı yönlü seyretmemesi, yüksek din öğretiminin dinde yenilikçiliğe bakış açısını etkilemekle beraber, bu bakış açısını belirlemede başat bir faktör olmadığına gös-tergesi kabul edilebilir.

5. Araştırmaya katılan öğrencilerin, ilahiyat fakültesi öncesinde aldıkları dini formasyonun dinde yenilikçilik algısına etki edebileceği düşünülerek öğrencilerin mezun oldukları lise türü bağımsız değişken olarak yer almış ve dinde yenilikçiliğe bakış ile mezun olunan lise türü arasında anlamlı bir farklılık olduğu görülmüştür. Ölçeğin alt boyutlarında ise yalnızca 'geleneye bakış'ta anlamlı bir farklılık ortaya çıktığı, diğer alt boyutlarda mezun olunan lise türünün anlamlı bir farklılık yaratmadığı tespit edilmiştir. Mezun olunan lise türü değişkenine dair toplam puanlar yük-sekten düşüğe doğru sıralandığında; diğer kategorisi ($\bar{x}=83,12$), Anadolu lisesi ($\bar{x}=82,33$), düz lise ($\bar{x}=81,14$), İmam Hatip lisesi ($\bar{x}=77,62$), açık öğretim ($\bar{x}=77,53$) ve meslek lisesi ($\bar{x}=77,18$) şeklinde olmaktadır. Buradan yola çıkılarak İmam Hatip Lisesi'nde alınan din eğitiminin, öğrencileri dine gelenekselci bakış açısına Anadolu liseleri ve düz liselerden daha fazla yaklaştırdığı söylenebilir.

6. Araştırmaya katılan öğrencilerin dini inanç ve düşüncelerinin oluşumunda en çok etkili olduğunu düşündükleri faktör ile DYÖ ve alt boyutları arasında anlamlı bir farklılık bulunmamaktadır. Öğrencilerin pek çoğu bu konuda ailelerinin etkili olduğunu belirtirken, yenilikçilik açısından en yüksek puanı, dini inanç ve düşüncelerinin oluşumunda cami ve Kur'an kurslarının etkili olduğunu belirtenlerin alması dikkat çekmektedir.

7. Örneklemi oluşturan öğrencilerin ailelerinin ebeveynlik tutumu ile dinde yenilikçiliğe bakışları arasında da anlamlı bir farklılık bulunmamaktadır. Ailenin, bireylerin din algısını ve dindarlık durumlarını etkileyen bir faktör olduğu bilinmekle beraber, yalnızca ebeveynlik üslubunun dinde yenilikçilik-gelenekçilik algısına etki etmediği neticesine ulaşılmaktadır. Ancak araştırmaya katılan öğrencilerin ailelerinin dinde yenilikçilik algısının kendileriyle aynı biçimde olup olmadığı bilinmemektedir. Bu yüzden ebeveynlik tutumu ile ebeveynlerin dinde yenilikçilik algısı arasındaki ilişkiyi tespit edecek başka çalışmalara ihtiyaç olduğu düşünülmektedir.

8. Fakülte dışında bir kurum ya da kişiden dini bilgilerine katkı sağlayacak bir eğitim, ders, kurs alma durumlarında ortaya çıkan tablo (Evet %45,9, hayır %54,1) öğrencilerin almakta oldukları yüksek din öğretimini tamamlama ihtiyacında olduklarını düşündürmektedir.

9. Fakülte dışında dini bir eğitim alma durumu ile dinde yenilikçilik algısı arasında anlamlı bir farklılık bulunmuştur ($p=,004<,05$). Aynı farklılığa geleneye bakış

($p=,015<,05$) ve Kur'an'a dönüş ($p=,001<,05$) alt boyutlarında da rastlanmaktadır. Ortalama puanlara bakıldığında fakülte dışında dini bir eğitim aldığını belirtenlerin ortalamasının ($\bar{x}=76,92$) fakülte dışında dini eğitim almadığını belirtenlerden ($\bar{x}=79,29$) düşük olması, ilahiyat fakültesi dışında vakıf, dernek gibi sivil toplum kuruluşları ile cemaat ve dini gruplarda verilen eğitimin dine gelenekselci bir yönelimi arttırdığını düşündürmektedir.

10. Araştırmaya katılan öğrencilerin eleştirel düşünme eğilimleri ortanın üstünde bir seviyededir. Ancak eleştirel düşünme ile dine yenilikçilik algısı arasında anlamlı bir ilişki bulunmamaktadır.

11. DYÖ ve EDEÖ'nün alt boyutları ilişkisel açıdan incelendiğinde yalnızca eski-yeni ulema kıyası ile bilişsel olgunluk alt boyutları arasında anlamlı bir ilişki görülmüştür ($p=,009<,05$). Buradan yola çıkılarak öğrencilerin geçmiş dönem ulemanın görüşlerini taklit etmek yerine araştırma, sorgulama ve mevcut bilgi ve ihtiyaçlar doğrultusunda yorumlayarak yaklaşma eğiliminde oldukları söylenebilir.

12. Dinde yenilikçilik algısı ile araştırmada yer alan bağımsız değişkenler arasındaki farklılıklar değerlendirildiğinde, yüksek din öğretiminin, dini geleneğe yenilikçi ya da gelenekçi yaklaşım üzerinde tek başına belirleyici bir faktör olmadığı ancak yüksek din öğretiminin sınıf düzeyleri arasında görülen farklılaşmaların, fakültede alınan din eğitimi sırasında düşüncelerinin değişimine etki ettiği yorumuna ulaşılmaktadır.

13. Dini geleneğe bakış açısında gerek yenilik gerekse gelenek yönünde aşırı eğilimler göstermenin olumsuz sonuçlar doğurduğu düşünülmektedir. Dinin ana kaynaklarının anlaşılmasına dair metodolojik yaklaşımlar, bireylerin hayatını şekillendirmesinde önemli bir etken olup metodolojinin yanlış ya da taraflı olarak yorumlanması önemli sorunlara yol açabilecektir. Dini metinlere katı bir literal anlayışla yaklaşmak, ayet veya hadislerin bağlamının dikkate alınmamasına ya da yaşanan dönemin gerçekliklerini yakalayamama ihtimali doğurabileceken, aşırı yorumlama ise anlam ve bağlamdan uzaklaşmaya sebebiyet verebilir. Yapılan bu çalışma sonucunda örneklem grubunda yer alan yüksek din eğitimi öğrencilerinin aşırı eğilimlerde olmadıkları sonucuna ulaşılmaması bu bakımdan olumlu nitelendirilebilir.

Elde edilen sonuçlardan hareketle şu önerilerde bulunulabilir:

1. Yüksek din öğretim kurumlarında, dini geleneği oluşturan bilgi birikimi, metodolojik yaklaşımlar ve bunlara hangi düzeyde literal veya yorumlayıcı yaklaşılabileceğine dair bilgi verilmesiyle dinin anlaşılma ve yorum biçimlerindeki aşırılıktan doğan olumsuz neticelerin engellenebileceği, bu nedenle ilgili alanlarda eğitim süreci içerisinde bu hususlara değinilmesi önerilebilir.

2. Araştırmada, öğrencilerin yaklaşık olarak yarısının fakülte dışında dini bir eğitim aldığı ve fakülte dışında dini eğitim alan öğrencilerin bakış açısının, almayan öğrencilerden farklılaşmaya sebebiyet verdiği tespitinden hareketle yüksek din eğitimi görmekte olan öğrencilerin dışarıdan dini bir eğitim almaya niçin ihtiyaç duydıklarının belirlenmesi gerektiği düşünülmektedir. Bu hususun, yüksek din eğitimi kurumlarının, sağlıklı dini bilgilerin verildiği birleştirici ve bütünleştirici ku-

rumlar olarak mevcut statü ve yerini koruması bakımından önemli olduğu söylenebilir.

3. Araştırmannın temel problemlerinden biri olan; yüksek din öğretimi öğrencilerinin dinde yenilikçilik algısı ve bu algıya yüksek din öğretiminin etkisinin tespit edilmesine dair çeşitli bulgulara ulaşılmış olup, öğrencilerin aldıkları puanların dinde gelenekçilik-yenilikçilik skalasında uçlarda eğilim göstermedikleri görülmüştür. Ancak ölçekten alınan puanların gelenekçi-yenilikçi yaklaşım biçimleri arasından hangi konumu işaret ettiğine dair bir sonuca ulaşmak bu araştırmada mümkün olmamıştır. Bu yüzden bu ölçekle birlikte söz konusu problemi tespit edecek ölçme araçlarının geliştirilmesi ya da farklı yöntemlerle çalışmanın tekrar edilmesi neticesinde bu soruya da cevap bulunabileceği düşünülmektedir.

4. Necmettin Erbakan Üniversitesi Ahmet Keleşoğlu İlahiyat Fakültesi evreninden seçilen örnekleme uygulanan bu çalışmanın, farklı örneklemlerde uygulanması ile daha genellenebilir sonuçlara ulaşılacaktır.

Kaynakça

- Andrews, Richard. "Critical Thinking and/or Argumentation in Higher Education". *The Palgrave Handbook of Critical Thinking in Higher Education*. Ed. Martin Davies- Ronald Barnett. 49-62. New York: Palgrave Macmillan, 2015.
- Aydın, Mehmet. "Fazlur Rahman ve İslam Modernizmi". *İslami Araştırmalar* 4/4 (Ekim 1990): 273-284.
- Bassham, Gregory. *Critical Thinking A Student's Introduction*. 5. Baskı. New York: McGraw-Hill, 2012.
- Bilecik, Sümeyra. "Anne Baba Tutumlarının Bireylerin Din Algısına Etkisi". *Değerler Eğitimi Dergisi* 15/33 (Haziran 2017): 7-38.
- Birişik, Abdülhamit. "Kur'anıyyun". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 26: 428-429. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Bulut, İsmail. "İDKAB Öğrencilerinin Bireysel Yenilikçilik ve Ahlaki Olgunluk Düzeyleri Üzerine Kelam Dersinin Etkisi". *Kelam Araştırmaları* 12/2 (2014): 55-100.
- Coşkun, Mehmet Kamil. "Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretmen Adaylarının Eleştirel Düşünme Eğilimleri (İlahiyat-Eğitim DKAB Karşılaştırması)". *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 17/1 (2013): 143-162.
- Coşkun, Mustafa Kemal - Şentürk, Burcu. "Gelenekçilikten 'Muhafazakar Modernliğe': İmam Hatip Okulları Örneği". *Mülkiye* 34/268 (2010): 249-263.
- Cottrell, Stella. *Critical Thinking Skills Developing Effective Analysis and Argument*. New York: Palgrave Macmillan, 2005.
- Davudoğlu, Ahmed. *Dini Tamir Davasında Din Tahripçileri*. İstanbul: Bedir Yayınları, 1997.
- Demirci, Muhsin. "Kur'an'a Modernist Yaklaşımlar". *Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi* 12 (2003): 29-51.
- Demircioğlu, Ebru - Kilmen, Sevilay. "Eleştirel Düşünme Eğilimi Ölçeğinin Türkçe'ye Uyarlanması". *International Journal of Social Science* 27 (2014): 203-218.
- Demircioğlu, Ebru. *Eleştirel Düşünme Eğilim Ölçeği'nin Uyarlama Çalışması ve Faktör Yapısının Farklı Değişkenlere Göre İncelenmesi*. Yüksek Lisans Tezi, Bolu Abant İzzet Baysal, 2012.
- DİB, Diyanet İşleri Başkanlığı. "Din İşleri Yüksek Kurulu Başkanlığı". Erişim 16 Ekim 2019. <https://kurul.diyaret.gov.tr/FetvaYontem>
- Ennis, Robert H. "Critical Thinking Assessment". *Theory Into Practice* 32/3 (1993): 179-186.
- Erdoğan, İrfan. "Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretmen Adaylarının Eleştirel Düşünme Eğilim Düzeylerinin İncelenmesi". *Marife* 15/1 (2015): 321-342. <https://doi.org/10.33420/marife.437034>.
- Ev, Aşık Hacer. "Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretmen Adayları ve Eleştirel Düşünme (Celal Bayar Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Birinci Sınıf Öğrencileri Örneği)". *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 7/32 (2014): 425-456.
- Ev, Aşık Hacer. *Eleştirel Düşünme ve Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersleri*. İzmir: Tibyan Yayıncılık, 2012.
- Evkuran, Mehmet. "Bir Kriz Teolojisi Olarak Selefilik". *İlahiyat Akademik-Seleflik* 1/1-2 (2015): 71-90.
- Gürkaynak, İpek v.dğr. *Eleştirel Düşünme*. İstanbul: Eğitim Reformu Girişimi, 2003.
- Marife* 19/2 (2019): 293-322

- Halpern, Diane. *Thought&Knowledge An Introduction to Critical Thinking*. 4. Basım. New Jersey: Lawrence Erlbaum Associates Publishers, 2003.
- Horozcu, Ümit. "Dinde Yenilikçilik Ölçeğinin Geliştirilmesi: Güvenirlik ve Geçerlik Çalışması". *Bilimname* 37/1 (2019): 9-42.
- İşcan, Mehmet Zeki. "Tarih Boyunca Selefi Söylem". *Eskiýeni* 25 (2012): 56-64.
- İşcan, Mehmet Zeki. "Selefilik İhyacı ve Dini Düşüncede Yenilik". *Marife* 9/3 (2009): 9-20. <https://doi.org/10.5281/zenodo.3344100>.
- Judge, Brenda v.dğr. *Critical Thinking Skills for Education Students*. Exeter: Learning Matters, 2009.
- Karaman, Hayreddin. "İslam Dünyasında Yeni İctihad Teşebbüsleri". *Uluslararası Birinci İslam Araştırmaları Sempozyumu (Tebliğ ve Müzakereler (16-18 Ekim 1985))*. 183-198. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Yayınları, 1985.
- Kımtır, Nurten. "İlgili- Seven Anne-Baba Tutumları ile Din ve Dindarlık Arasındaki İlişki Üzerine". *Dini Araştırmalar* 18/46 (2015): 9- 44.
- Koca, Ferhat. "İslam Düşünce Tarihinde Selefilik: Tarihsel Serüveni ve Genel Karakteristiği". *İlahiyat Akademi* 1/1-2 (2015): 15-70.
- Kocaoğlu, Canip. "Selefilik Tarihsel Bir Bakış ve Suudi Arabistan'ın Selefilik Üzerine Geliştirdiği Politikayı Yayma Stratejisi". *Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 6/2 (Aralık 2017): 333-353.
- Koç, Ahmet. "İlahiyat Fakültesi (İlahiyat Lisans Programı) Öğrencilerinin Sorunları ve Beklentileri". *M.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi* 25/2 (2003): 25-64.
- Moon, Jennifer. *Critical Thinking An Exploration of Theory and Practice*. New York: Routledge, 2008.
- OECD, Organisation for Economic Co-operation and Development. "21st Century Skills: How Can You Prepare Students for the New Global Economy?". Erişim 17 Ekim 2019. <https://www.oecd.org/site/educeri21st/40756908.pdf>.
- Okumus, Ejder. "İlahiyat Fakültesi Öğrencilerinin Problemleri-Dicle Üniversitesi Örneği". *Değerler Eğitimi Dergisi* 5/13 (2007): 59-94.
- Osmanoğlu, Cemil. "Türkiye'de Yüksek Din Eğitimi ve Kurumsal Yabancılaşma: İlahiyat Fakültesi Örneği". *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 43/2 (Aralık 2017): 197-262.
- Özenc, Ali. "Son Sınıf Öğrencilerine Göre Beklentileri Karşılama ve Mesleki Hayata Hazırlamada İlahiyat Fakültelerinde Eğitim (Dicle Üniversitesi Örneği)". *International Journal of Kurdish Studies* 3/1 (Ocak 2017): 1-30.
- Özervarlı, Sait. "Selefiyye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 36: 399-402. Ankara: TDV Yayınları, 2009.
- Öztürk, Mustafa. "İslam Dünyasında Yenilik ve Yenilikçilik Karşıtlığının Zihniyet Kodları -Modern Türkiye Örneği". *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/1 (Ocak 2009): 1-20.
- Öztürk, Mustafa. "İslami Kökencilik Bir Tezahürü: Mealcilik". *İslamiyat* 10/1 (2007): 117-138.
- Sardar, Ziyaüddin. "Welcome to Postnormal Times". *Futures* 42 (2010): 435-444.
- Sönmez, Mustafa. "İslam Modernizminin Doğuşu ve İki Önemli Temsilcisi (Afgâni ve Abduh'un Modernist Yönlerine Kısa Bir Bakış)". *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 18 (2002): 153-178.
- Söylev, Ömer Faruk. "Din Hizmetlerinde İnovasyon ve Din Görevlilerinin Bireysel Yenilikçilik Özellikleri". *DEÜİFD Din Psikolojisi Özel Sayısı* (2016): 115-147.
- Turan, İbrahim ve Nazıroğlu, Bayramali. "İlahiyat Fakültesine Yeni Gelen Öğrencilerin Sorun ve Beklentileri: OMÜ İlahiyat Fakültesi Örneği". *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 8/36 (Şubat 2015): 466-479.
- Uçar, Recep. "İlahiyat Fakültesi Profili, Akademik Eğilimleri ve Aldıkları Eğitime İlişkin Memnuniyet Algıları (İnönü Üniversitesi Örneği)". *İ.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8/2 (2017): 105-178.
- Ünal, Yaşar. "Selefi Zihnin Doğuşu ve Gelişimi Üzerine". *Dini Araştırmalar* 18/47 (2015): 55-78.
- Ürkmaz, Ahmed. "Teori ile Güncel Arasında Hadis/Sünnet İnkarı". *İ.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/1 (Bahar 2016): 178-185.
- Yeğin, Hüseyin İbrahim. "İlahiyat Fakültesi Öğrencilerinin Bireysel Yenilikçilik Düzeyleri". *AİBÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 17/4 (2017): 239-262.
- Yılmaz, Sabri. "Bir Akıl Tutulması Modeli: Ehl-i Hadisten DAİŞ'e Selefilik". *International Multidisciplinary Conference Proceedings Book (21-22 Nisan 2016)*: 42-48.